

University of Groningen

Bibliothecae instructissimae

Huisman, Gerda C.

Published in:
EPRINTS-BOOK-TITLE

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2003

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Huisman, G. C. (2003). Bibliothecae instructissimae: Geleerd boekenbezit in Groningen in de 17e en 18e eeuw. In *EPRINTS-BOOK-TITLE* Rijksuniversiteit Groningen. Universiteitsbibliotheek.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Gerda C. Huisman, '*Bibliothecae instructissimae*. Geleerd boekenbezit in Groningen in de 17e en 18e eeuw', in: A.H. Huussen jr. (red.), *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw*. Hilversum: Verloren, 2003: 299-328.

**BIBLIOTHECAE INSTRUCTISSIMAE
GELEERD BOEKENBEZIT IN GRONINGEN
IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW**

Gerda C. Huisman

Vanaf de Martinitoren genoten op zaterdag 12 april 1710 de heren Uffenbach van het uitzicht over de stad Groningen en haar bezienswaardigheden. Vergeefs zochten ze echter naar de A-kerk. Op hun vraag aan omstanders waar die toch te vinden was, kregen ze ten antwoord dat de toren een uur tevoren was ingestort. Daarop haastten zij zich naar de plaats van de ramp en vergaten even dat ze eigenlijk gekomen waren om geleerde bibliotheken en verzamelingen te komen bezichtigen.

De gebroeders Uffenbach waren in november 1709 uit hun woonplaats Frankfurt vertrokken voor een culturele rondreis door Nedersaksen, Nederland en Engeland, die anderhalf jaar zou duren. Hun voornaamste doel was het verwerven van boeken, prenten en tekeningen. Onderweg hield Zacharias Konrad von Uffenbach een journaal bij, dat postuum is gepubliceerd.

In de zeventiende en achttiende eeuw was het niet ongebruikelijk dat welgestelde jongelieden na het beëindigen van hun academische studies een rondreis door verscheidene Europese landen maakten. Reizigers die vanuit het noorden van Duitsland naar Amsterdam wilden gaan, namen vaak de route over Bremen, Oldenburg en Leer naar Groningen, om vandaar de tocht per trekschuit voort te zetten naar Friesland en de Zuiderzee.¹ Groningen is daarom vooral door Duitse touristen bezocht. Ongetwijfeld hebben velen van hen onderweg een dagboek bijgehouden en dat na thuiskomst uitgewerkt. In druk verschenen reisbeschrijvingen waarin enige aandacht aan boeken en bibliotheken in Groningen wordt besteed, zijn die van Von Melle en Postel, die in 1683 de stad bezochten, Bentheim (1687-88), Uffenbach (1710), Haller (1726), Von der Hude (1755), Willebrand (ca. 1742), Beckmann (1762) en Rebmann (1796).² De uitspraak van Willebrand, 'Wer nach seinem zwanzigsten Jahre

¹ Over Duitse reizigers zie J. Slijkhuis, 'Noord- en Oost-Nederland in Duitse ogen 1600-1900. Een tussenbalans', in: *Driemaandelijke bladen* 40 (1988), pp. 137-172, 41 (1989), pp. 1-32 en 93-118.

² C. Curtius, *Beschreibung einer Reise durch das nordwestliche Deutschland nach den Niederlanden und England im Jahre 1683 von Jakob v. Melle und Christian Heinrich Postel* (Lübeck 1891); H.L. Bentheim, *Holländische Kirch- und Schulen-Staat* (Frankfurt-Leipzig 1698); Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, 3 vols. (Ulm-Memmingen 1753); L. Hirzel (hrsg.), *Albrecht Hallers Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England 1723-1727* (Leipzig 1883) en G.A. Lindeboom, *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727)* (Amsterdam 1979); J. Bernoulli, *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntniss dienender Nachrichten*, Jahrgang 1784, Bd. XIII (Berlijn-Leipzig 1784): het verslag van Von der Hude op pp. 191-252; J.P. Willebrand, *Historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn* (Frankfurt a.M. 1761³); G.W. Kernkamp, 'Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762', in: *Bijdragen en*

die Reise antritt, reiset mit Vergnügen: wer aber nach seinem vier und zwanzigsten Jahre auf Reisen gehet, hat zugleich Vergnügen, Nutzen und Ehre',³ is op allen van toepassing, met uitzondering van Haller, die als achttienjarige student vanuit Leiden naar het noorden kwam.

Academische reizigers op de grand tour wilden in de eerste plaats de diverse bezienswaardigheden bezoeken, maar een aantal van hen richtte zich vooral op bibliotheken, kabinetten en andere wetenschappelijke collecties, en bezocht zo veel mogelijk plaatselijke geleerden en verzamelaars. De hier besproken journaals bieden ooggetuigeverslagen van diverse aspecten van de boekcultuur in Groningen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.

Duitse reizigers in Groningen

Jakob von Melle en Christian Heinrich Postel arriveerden op 25 juni 1683 in de stad.⁴ Omdat hun verblijf in de meeste plaatsen die zij aandeden van korte duur was, konden ze in slechts zes maanden tijd het noordwesten van Duitsland, de Nederlanden en Engeland doorkruisen en via Parijs naar Duitsland terugkeren om daar kerstmis te vieren. Ook de bezienswaardigheden van Groningen konden in één dag bekeken worden. De heren maakten een wandeling over de stadswallen en vonden daar 'köstliche metallene Stücke', waarvan ze vermoedden dat die waren achtergelaten door de troepen van de bisschop van Münster, die elf jaar eerder het beleg voor de stad geslagen hadden. Ze bezochten de Broerkerk met het anatomisch theater, dat met 'etlichen sceletis von Menschen und Thieren, auch einem grossen aufgedörreten Stöhr gezieret ist'⁵ en de academiebibliotheek, waarvan slechts wordt gemeld dat er weinig en vooral oude boeken te zien waren. Wel was het gunstig dat ze elke woensdag en zaterdag gedurende twee uur geopend was en dat de boeken met behulp van een gedrukte catalogus te vinden waren.⁶ Verder bekeken ze kerken, bewonderden de fraaie huizen aan de Grote Markt, bij de A-kerk en vooral op de Ossenmarkt en woonden een college bij van de jurist Bertling, een van de slechts acht hoogleraren van de academie. De volgende ochtend vertrokken ze in alle vroegte met de trekschuit via Dokkum naar Leeuwarden.

mededeelingen van het Historisch Genootschap 33 (1912), pp. 311-473; Georg Friedrich Rebmann, *Holland und Frankreich in Briefen, geschrieben auf einer Reise von der Niederelbe nach Paris im Jahr 1796 und dem fünften der französischen Republik* (Berlijn 1981).

³ Willebrand, *Historische Berichte*, p. 2.

⁴ Von Melle (1659-1743) had theologie gestudeerd in Kiel, Jena en Rostock. Na zijn reis was hij werkzaam als predikant en polyhistor in zijn geboorteplaats Lübeck. De jurist Postel (1658-1705) had de universiteiten van Leipzig en Rostock bezocht en vestigde zich als advocaat in Hamburg.

⁵ Curtius, *Beschreibung der Reise*, p. 14. De passage over de bibliotheek staat ook afgedrukt in A.G. Roos, *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1914), p. 86 n. 67.

⁶ Zo bijzonder als Von Melle en Postel het doen voorkomen, zijn dergelijke uren niet. Andere openbare bibliotheken in de Republiek hanteerden tot ver in de achttiende eeuw dezelfde tijden, evenals veel Duitse instellingen: zie J.G. Meusel, *Teutsches Künstlerlexicon oder Verzeichnis der jetzlebenden teutschen Künstler. Nebst einem Verzeichniss sehenswürdiger Bibliotheken, Kunst- Münz- und Naturalienkabinete in Teutschland* (Lemgo 1778). De door Gerhardus Lammers samengestelde *Catalogus librorum bibliothecae illustris ac almae universitatis illustrium & praepotentium Groningae & Omlandiae D.D. Ordinum* was in 1669 verschenen.

In de jaren 1687-88 reisde de theoloog Heinrich Ludolf Bentheim⁷ door de Nederlanden. Zijn *Holländische Kirch- und Schulen-Staat* is niet opgezet als een persoonlijk reisjournaal, maar bevat wel talrijke praktische aanwijzingen voor reizigers. Uffenbach had het werk grondig bestudeerd bij de voorbereidingen voor zijn eigen tocht en citeert er regelmatig uit. Zo adviseerde Bentheim om in elk geval alle academies in de Nederlanden te bezoeken en zo veel mogelijk 'Gelehrten Bibliotheken und Raritäten zu besehn.' In zijn tijd waren dat in Groningen die van 'Hn. Spanhemii, Hn. Edings, Dr. Juris, und Hn. Bürgermeister Altings'.⁸ Alle bezienswaardige gebouwen in de stad bespreekt hij, waarbij bijzondere aandacht wordt besteed aan inscripties. Ook de geschiedenis en de inrichting van de universiteit worden tamelijk uitvoerig beschreven.

In 1726 bracht de achttienjarige student in de geneeskunde te Leiden Albrecht von Haller⁹ een bezoek aan Groningen. Daar werd hij vriendelijk ontvangen door Jean Barbeyrac, hoogleraar in de rechten: 'Nach dem *Café*, den seine Frau, Tochter, (die nicht unfein ist,) und Söhngen mit nahmen, wiese er uns seine Bücher, die sehr schön, wol gebunden und auserlesen sind.' Voor de universiteitsbibliotheek, waarheen Barbeyrac hem vervolgens begeleidde, had Haller weinig woorden nodig: 'sonderlich eine erbärmliche Bibliothek, klein und auss eitel Schunken *in fol.* bestehend.'¹⁰

De naam van Barbeyrac wordt eveneens vermeld door Johann Peter Willebrand,¹¹ die hem samen met Ubbo Emmius en Wessel Gansfort roemt als de grootste beroemdheden van de academie.¹² Aan de Groningse academiebibliotheek besteedt Willebrand geen aandacht, maar in Franeker bezocht hij wel de boekerij en de hortus.

Heinrich von der Hude en zijn reisgenoot¹³ brachten in juni 1755 twee dagen in de stad door. Ze bezochten de bekende plekken, ook de academiebibliotheek, die ze 'schlecht und unansehnlich' vonden. De rondleiding werd verzorgd door iemand die ze voor de bibliothecaris aanzagen, maar het was al snel duidelijk dat deze persoon van boeken geen verstand had. Op de vraag of er ook handschriften aanwezig waren, kregen ze te horen dat het er slechts weinig waren, en dan nog onbeduidende.¹⁴ Wel kregen ze een paar fraaie gedrukte werken te zien en ook de verzameling edities van

⁷ Bentheim (1661-1723) maakte na zijn studies te Helmstedt en Jena reizen naar Holland en Engeland, naar aanleiding waarvan hij historisch-statistische werken over beide landen publiceerde, de *Holländische* en de *Engländische Kirch- und Schulen-Staat* (Lüneburg 1694).

⁸ Bentheim, *Holländische Kirch- und Schulen-Staat*, p. 41. Mogelijk doelt hij met de eerste naam op de rentmeester Spanheim, die in de Leliestraat woonde: zie W.G. Doornbos en H.J.E. Hartog, *Bewonerslijst van de stad Groningen 1710* (Groningen 1995; Groninger bronnen en toegangen, 11), pp. 34, 41.

⁹ De uit Zwitserland afkomstige Haller (1708-1777) zette zijn in Tübingen begonnen medische studies vanaf 1725 in Leiden voort, waar hij 1727 promoveerde. Daarna maakte hij een reis naar Engeland en Frankrijk. Hij ontwikkelde zich tot een universeel geleerde.

¹⁰ Hirzel, *Albrecht Hallers Tagebücher*, p. 94; geciteerd door Roos, *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*, p. 15.

¹¹ 1719-1786. Jurist, promoveerde te Halle.

¹² Willebrand, *Historische Berichte*, p. 93.

¹³ Von der Hudes metgezel reisde mee om in Leiden te promoveren.

¹⁴ Bernoulli, *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen* XIII, pp. 209-210.

de kerkvaders wekte hun bewondering. Later vertelde professor Jacob Eck dat de bibliotheek toch wel interessante manuscripten bezat, zoals de *Origines* van Isidorus, die volgens hem veel mooier en vollediger was dan de gedrukte uitgave.¹⁵ Von der Hude legde visites af bij de hoogleraren Gerdes en Offerhaus,¹⁶ maar over hun persoonlijke boekenbezit horen we niets. Van de bezienswaardigheden in de stad maakte het rijk ingerichte Sichtermanhuis aan de Ossenmarkt de meeste indruk. Daar kregen de verbaasde bezoekers een rondleiding ‘von einem Schwarzen, der zu allen Zimmern und Kabinetten, selbst zu dem sehr ansehnlichen in Münzkabinet die Schlüssel hatte, und über dessen ausgebreitete Wissenschaft in der Münzkunde ich erstaunete.’¹⁷ De heer Sichterman¹⁸ zelf nodigde hen vervolgens uit een glas wijn met hem te drinken.

Johann Beckmann¹⁹ had vanuit Amsterdam in december 1762 een allesbehalve plezierige bootreis gehad en dat heeft zijn indruk van Groningen misschien enigszins gekleurd.²⁰ Tot zijn teleurstelling was er ‘nicht einmal ein mäsiger Buchladen’ te vinden en er waren bijna alleen maar studenten in de theologie, nauwelijks in de geneeskunde. Beroemde hoogleraren waren er ook al niet. Hij woonde een college bij van de oriëntalist Schröder²¹ en bracht hem later een bezoek, waarbij het Beckmann bleek dat deze geleerde inderdaad, zoals hij al had gehoord, ‘sehr blöde’ was. Van Gerdes wist hij dat deze op basis van zijn eigen bibliotheek een *Florilegium historico-criticum librorum rariorum* had gepubliceerd (1740). Uit deze ‘auserlesene und grosze Bibliothek’ wilde hij graag het een en ander bekijken. Beckmann vond zijn gastheer enigszins arrogant: ‘[er] kennet seine Verdienste am besten, glaubt auch nicht, dasz sie andere genug einsehn’.²² Net als op Von der Hude maakte het Sichtermanhuis veel meer indruk op Beckmann dan de academie.

Onderweg naar het revolutionaire Frankrijk reisde in 1796 Georg Friedrich Rebmann²³ via Bremen en Groningen naar Amsterdam. Geleerde bedoelingen had hij niet. Hij wist van het bestaan van de academie, ‘von der ich aber nichts weiter gemerkt habe.’ Een bezoek aan de boekwinkel van W. Zuidema aan de Grote Markt was

¹⁵ UB Groningen HS 8: Isidorus van Sevilla, *Originum sive Etymologiarum libri XX*.

¹⁶ Daniel Gerdes (1698-1765), hoogleraar in de theologie, en Leonard Offerhaus (1699-1779), hoogleraar in de welsprekendheid en geschiedenis, vanaf 1744 bibliothecaris van de universiteit. Offerhaus’ bibliothecariaat en het bezoek van Von der Hude en zijn reisgenoot aan de academiebibliotheek zijn tijdens de visite blijkbaar geen onderwerp van gesprek geweest.

¹⁷ Bernoulli, *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen XIII*, pp. 212-213.

¹⁸ Jan Albert Sichterman (1692-1764) had in Bengalen een fortuin verdiend, waarmee hij in Groningen een groot huis liet bouwen dat hij vulde met een kunstcollectie, een naturaliënkabinet en veel Oosters porselein.

¹⁹ Beckmann (1739-1811) had in Göttingen ondermeer theologie en natuurwetenschappen gestudeerd. Daar werd hij in 1766 buitengewoon hoogleraar in de faculteit der filosofie, in 1770 gewoon hoogleraar in de oeconomie.

²⁰ Kernkamp, ‘Johann Beckmann’s dagboek’, pp. 437-440.

²¹ Nicolaus Willem Schröder (1721-1798), vanaf 1782 bibliothecaris van de universiteit.

²² Kernkamp, ‘Johann Beckmann’s dagboek’, p. 439.

²³ Jurist en auteur (1768-1824). Hij werd gedwongen Saksen te ontvluchten wegens zijn vertaling van een rede van Robespierre. *Holland und Frankreich in Briefen* werd in 1797-1798 in Parijs en Keulen gepubliceerd

teleurstellend, want men wist er niets van Duitse literatuur en het aanbod bestond vooral uit slechte Duitse romans in Nederlandse vertaling.²⁴

Uffenbach

Het uitvoerigste verslag van een bezoek aan Groningen is dat van Uffenbach in zijn *Merkwürdige Reisen*. Daarin worden ruim dertig bladzijden gewijd aan de wederwaardigheden in de stad van Zacharias Konrad en zijn jongere broer.²⁵ Johann Friedrich was niet alleen reisgenoot, maar maakte zich onderweg tevens verdienstelijk als tekenaar en kopiist. Bovendien verzamelde hij zelf schilderijen, tekeningen, boeken en instrumenten.²⁶ De oudste Uffenbach (1683-1734) had rechten gestudeerd in Straatsburg en Halle, waar hij in 1702 was gepromoveerd. Als 'Bücher-Geck' bevond hij zich in de gelukkige omstandigheid dat hij door het vroege overlijden van zijn ouders over een fortuin beschikte dat hem in de gelegenheid stelde veel tijd en geld aan zijn bibliotheek te besteden. Het aanbod van de lokale en regionale boekhandel was voor zijn doeleinden onvoldoende. Om de verzameling uit te breiden onderhield hij een uitvoerige correspondentie met boekhandelaars en andere boekverzamelaars, kocht op veilingen en ging zelf op reis.²⁷ Onderweg maakte hij uitvoerige aantekeningen, vaak al tijdens gesprekken en visites, waarbij het een groot voordeel was dat hij de kunst verstond 'in der Tasche' te schrijven.²⁸ Deze verslagen zijn twintig jaar na zijn dood gepubliceerd.

Terug in Frankfurt bekleedde Uffenbach functies in het stadsbestuur, maar hij bleef zich vooral aan zijn bibliotheek wijden. Zijn grootste belangstelling ging daarbij uit naar handschriften, in het bijzonder naar onuitgegeven teksten. Uffenbach wilde overal het liefst manuscripten zien: 'Gedruckte Bücher findet man überall, und man hat nicht Ursache, sich deswegen aufzuhalten.'²⁹ Wanneer originele handschriften niet te koop waren, liet hij van interessante teksten afschriften maken. Zijn eigen verzameling stelde hij genereus ter beschikking van elke belangstellende. Daarom liet hij in 1720 een catalogus drukken van zijn collectie handschriften, om 'Leuten, die sich

²⁴ *Holland und Frankreich in Briefen*, p. 30. Met dank aan drs. IJ. Botke voor de verwijzing naar dit werk.

²⁵ Over Uffenbachs reizen zie G.A.E. Bogeng, 'Über Zacharias Conrad von Uffenbachs Erfahrungen und Erlebnisse bei der Benutzung deutscher, englischer, holländischer öffentlicher Büchersammlungen in den Jahren 1709-1711', in: *Beiträge zum Bibliotheks- und Buchwesen Paul Schwenke zum 20. März 1913 gewidmet* (Berlijn 1913), pp. 30-46. Het stuk over Groningen staat in *Merkwürdige Reisen II*, pp. 235-268. Een samenvatting hiervan werd in 1894 gepubliceerd door M.G. de Boer: 'Een bezoek aan Groningen in 't begin der vorige eeuw', in: *Groninger Volksalmanak voor het jaar 1895* (Groningen 1894), pp. 44-55.

²⁶ Johann Friedrich (1687-1769) maakte in 1714-1716 een Grand Tour door Zwitserland, Italië, Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden en ondernam ook in latere jaren verscheidene reizen, waarvan hij verslagen schreef. Zie over zijn verzameling tekeningen: G. Unverfehrt (hrsg.), *Zeichnungen von Meisterhand. Die Sammlung Uffenbach* (Göttingen 2001).

²⁷ Zie P. Becker, 'Bibliotheksreisen in Deutschland im 18. Jahrhundert', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 21 (1980), kol. 1361-1534; daarin kol. 1391-1408 over Uffenbach.

²⁸ *Merkwürdige Reisen I*, p. LII.

²⁹ *Merkwürdige Reisen I*, p. 373.

um die Gelehrsamkeit verdient machen wollten, seinen ganzen Vorrath von Manuscripten zum öffentlichen Gebrauch'³⁰ beschikbaar te stellen.

Sinds zijn studietijd was Uffenbach weloverwogen bezig een universele geleerdenbibliotheek op te bouwen. In verband daarmee had hij een reishandboek samengesteld waarin hij ook desiderata voor zijn verzameling noteerde. Tijdens de grote reis slaagde hij er in om meer dan vierduizend boeken en handschriften naar Frankfurt te verzenden. De bedoeling was om niet alleen door Duitsland, de Nederlanden en Engeland te reizen, maar ook Frankrijk en Italië te bezoeken. De Spaanse Successieoorlog maakte het echter onmogelijk dit voornemen uit te voeren. Om de erfenis voor zijn kinderen zeker te stellen begon Uffenbach, toen zijn gezondheid achteruit ging, de bibliotheek van de hand te doen. In 1729-30 verscheen in drie delen de verkoopcatalogus. De Hamburgse filoloog J.C. Wolf kocht de circa 1200 handschriften uit de Bibliotheca Uffenbachiana, waaronder een grote verzameling brieven, die hij in 1749 aan de raadsbibliotheek van Hamburg schonk. Uffenbach zelf overleed in 1734. Zijn kinderen waren inmiddels alle drie gestorven. Een tweede verkoopcatalogus, in vier banden, verscheen in 1735.

De Uffenbachs in Groningen

Het programma van de Uffenbachs laat een afwisseling zien van stadswandelingen met bezichtiging van de lokale attracties en visites bij geleerden en eigenaars van verzamelingen. Ze legden bezoeken af bij professor Pagenstecher, burgemeester Menso Alting, de jurist Gisbert Eding, de hoogleraar Isinck, in wiens gezelschap ook de academiebibliotheek werd bezocht, en de dames Verbolt. Over de ontvangst door de Groninger geleerden hadden ze weinig te klagen: men nodigde hen op de koffie uit, waarbij soms de hele familie aanwezig was, voerde een vriendelijke conversatie en toonde een selectie uit de eigen bibliotheek. In de hortus botanicus troffen ze professor Muykens, die hen graag de tuin, de ruimte waar hij secties verrichtte en zijn verzamelingen preparaten en instrumenten toonde.³¹

De bezienswaardigheden werden bekeken volgens de aanwijzingen van Bentheim. Zo bezochten de Uffenbachs de Latijnse school en het Academiegebouw, 'ein mittelmässig grosses und zimlich schlecht Gebäude', de Broerkerk, de Noorder- of Nieuwe Kerk, het generaliteitsmagazijn, het Stadhoudershof en het Provinciehuis, de vestingwerken, de hortus botanicus, de ruïne van de Walburgkerk en de Martinikerk. Na het horen van het bericht over de instorting van de toren van de A-kerk begaven ze zich onmiddellijk daarheen. Het bleek dat niet alleen de toren, maar ook een deel van de kerk was ingestort, evenals een aanpalend huisje. Onder het puin waren twee vrouwen bedolven. Enige dagen later, op de trekschuit van Dokkum naar Leeuwarden, vertelde een medepassagier dat de slachtoffers uit het puin waren gehaald. Ze hadden het zilveren bestek en het theeservies nog in de armen geklemd.³²

³⁰ *Merkwürdige Reisen* I, p. CLXV.

³¹ *Merkwürdige Reisen* II, pp. 261-264.

³² *Merkwürdige Reisen* II, p. 275.

De Uffenbachs waren er niet op uit om de rol van ramptoeerist te spelen. Zij richtten zich vooral op ontmoetingen met geleerden en het bezichtigen van bibliotheken. De voorbereiding op dergelijke bezoeken, zoals het opstellen van een lijst van boeken die men in de verschillende collecties zou willen inzien en het achterhalen van informatie over privébibliotheken en hun eigenaars, was niet eenvoudig. Veel institutionele bibliotheken beschikten wel over een handgeschreven inventaris of een standcatalogus,³³ maar meestal was er geen tijd om die ter plekke diepgaand te bestuderen, zodat de bezoeker afhankelijk was van de kennis en het humeur van de rondleidende custos of bibliothecaris. Het laten drukken van een catalogus van het bibliotheekbezit was niet gebruikelijk. In de Republiek is dat in de zeventiende en achttiende eeuw overigens vaker gebeurd dan in andere Europese landen.³⁴ Zo werd al in 1595 de catalogus van de universiteitsbibliotheek van Leiden uitgegeven, in 1612, 1623, 1636, 1640, 1674 en 1716 gevolgd door een reeks aangevulde versies.³⁵ Catalogi zijn verder uitgebracht door de stadsbibliotheek van Utrecht (1608, 1664, 1670 en 1718 [met een supplement uit 1754]), de bibliotheek van het Athenaeum Illustre van Amsterdam (1612, 1622, 1648, 1668 [met een supplement uit 1695], 1711 en 1796) en de universiteitsbibliotheken van Franeker (1601 [geen exemplaar bekend], 1626, 1635 [geen exemplaar met titelpagina bekend], 1644, 1656, ca. 1690 en 1713) en Groningen (1669 [met een supplement uit 1722] en 1758). Ook de stadsbibliotheken van Haarlem (1716 en 1768) en Gouda (1766 en 1798), het gymnasium van Delft (1721 en ca. 1730) en het Hof van Friesland (1668, 1733 en 1776) lieten lijsten van hun boekenbezit verschijnen. In 1800 verscheen de catalogus van de Nationale Bibliotheek in Den Haag.³⁶

³³ In 1619 legde Nicolaus Mulerius de *Librorum Academicorum Syllabus* aan, waarin de boeken van de academiebibliotheek te Groningen volgens hun plaatsing in de kasten zijn genoteerd. Vervolgens voegden hij en zijn opvolgers daar de latere schenkingen en aankopen aan toe.

³⁴ Zie P. Raabe, 'Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit', in: R. Wittmann (ed.), *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1984 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; 10), pp. 275-297.

³⁵ P. Bertius, *Nomenclator autorum omnium, quorum libri et manuscripti, vel typis expressi extant in bibliotheca academiae Lugduno-Bataviae* (Leiden 1595) - Daniel Heinsius, *Catalogus librorum bibliothecae Lugdunensis* ([Leiden 1612]) - Daniel Heinsius, *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae* (Leiden 1623) - Daniel Heinsius, *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae* (Leiden 1640) - Fredericus Spanhemius, *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae. Noviter recognitus* (Leiden 1674) - *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum Bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae* (Leiden 1716), met supplement (1741). Verder verscheen in 1597 een lijst van schenkers en hun schenkingen: *Catalogus principum, civitatum, et singulariorum, qui donatione vel inter vivos vel mortis causa, bibliothecam publicam, in academia Lugduno-Batava institutam, liberaliter ditarunt*, en in 1630 een aparte catalogus, die in latere catalogi is ingewerkt, van de oosterse werken die door de Leidse hoogleraar Jacob Golius voor de bibliotheek waren verworven: *Catalogus rarorum librorum, quos ex oriente nuper advexit, & in publica bibliotheca inclytae Leydensis academiae deposuit clariss. et de bonis artibus meritiss. Iacobus Golius* (Parijs 1630).

³⁶ Utrecht: *Bibliothecae Trajectinae catalogus* (Utrecht 1608) - Cornelis Booth, *Catalogus bibliothecae Ultrajectinae* (Utrecht 1664-1670; 2 vols.) - *Catalogus bibliothecae Trajectino-Batavae* (Utrecht 1718).

Amsterdam: Matthaeus Sladus, *Catalogus bibliothecae Amstelodamensis* (Leiden 1612) (ed. H.G. Rogge, Amsterdam 1881) - Matthaeus Sladus, *Catalogus bibliothecae Amstelodamensis* (Leiden 1622) - *Catalogus*

Van particuliere bibliotheken werd slechts zelden tijdens het leven van de eigenaar een catalogus gepubliceerd. Talrijker zijn de bewaard gebleven handgeschreven inventarissen. Een voorbeeld daarvan is de catalogus van de *Bibliotheca Julsinghiana*, die aan het eind van de zeventiende eeuw is samengesteld. De eigenaar van deze collectie was waarschijnlijk de jurist Johan van Julsinga (1624-1703), raadsheer en burgemeester van Groningen en curator van de universiteit. Ongeveer tweederde van de bladen in het boek zijn beschreven, de overgebleven ruimte was bestemd voor aanvullingen op de bibliotheek.³⁷

Veel informatie over particulier boekenbezit is te vinden in de gedrukte catalogi van bibliotheken die na de dood van hun eigenaar zijn geveild. De Nederlandse boekverkopingscatalogi worden geïnventariseerd en sinds 1990 in de vorm van microfiches gepubliceerd.³⁸ Omdat in de zeventiende en achttiende eeuw wetenschap bovenal gebaseerd was op in boeken verzamelde geleerdheid was een bibliotheek het onmisbare werktuig van iedere geleerde. De catalogi van deze boekverzamelingen vormen daarom een belangrijke bron voor onderzoek naar

bibliothecae publicae Amstelodamensis (Amsterdam 1648) - Johannes Heidanus, *Catalogus bibliothecae publicae Amstelodamensis* (Amsterdam 1668), met een supplement door Petrus Schaack (1695) - *Catalogus bibliothecae publicae Amstelodamensis* (Amsterdam 1711) - Henricus Cras, *Catalogus bibliothecae publicae [Amstelodamensis]* (Amsterdam 1796).

Franeker: *Catalogus librorum quos videre est in bibliotheca publica, quae est in illustrium Frisiae ordinum academiae* (Franeker 1626) - [*Catalogus librorum bibliothecae pub. quae est in academia Franekerensi, ordine alphabetico editus* 1635] ([Franeker 1635]) - *Catalogus librorum bibliothecae publicae, quae est in illustrium Frisiae ordinum academia Franekerana* (Franeker 1644) - *Catalogus librorum bibliothecae publicae quae est in illustrium Frisiae ordinum academia Franekerana* (Franeker 1656) - *Catalogus bibliothecae academiae Frisiorum quae est Franequerae*, ([z.p., z.j. (ca. 1690)]) - *Catalogus librorum bibliothecae publicae quae est in illustr. & praepotent. Frisiae ordinum academia Franequerana* (Franeker 1713).

Groningen: Gerhardus Lammers, *Catalogus librorum bibliothecae illustris ac almae universitatis illustrium & praepotentium Groningae & Omlandiae* (Groningen 1669), met een supplement door Adam Menso Isinck (1722) - Leonardus Offerhaus, *Catalogus librorum bibliothecae illustris ac almae universitatis illustrium et praepotentium Groningae et Omlandiae* (Groningen 1758).

Haarlem: *Catalogus librorum bibliothecae Harlemianae* (Haarlem 1716) - Hermannus Joannes Egberts, *Catalogus librorum bibliothecae Harlemianae novus* (Haarlem 1768).

Gouda: *Catalogus bibliothecae Goudanae publicae* (Gouda 1766) - *Catalogus bibliothecae Goudanae publicae* (Gouda 1798).

Delft: Johann Caspar Schröder, *Catalogus bibliothecae collegii literarii gymnasii Delphensis* (Delft 1721), met een supplement over de jaren 1720-1730.

Hof van Friesland: Samuel Arcerius, *Catalogus instructissimae bibliothecae quae est in suprema Frisiorum curia* (Leeuwarden 1668) - Henricus Strik, *Catalogus instructissimae bibliothecae, quae est in suprema Frisiorum curia* (Leeuwarden 1733) - *Catalogi duo instructissimae bibliothecae quae est in suprema Frisiorum curia* (Leeuwarden 1776).

Den Haag: *Catalogus van de boeken der Nationale Bibliotheek* (Den Haag 1800).

³⁷ P. Gerbenzon, 'Johan van Julsinga (1624-1703) als jurist: een bijdrage tot de kennis van het rechtsleven in Stad en Lande in de 17e eeuw', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 35 (1967), 526-555 (met bijlage: B. Ubink, 'Johan van Julsinga en zijn relatie tot de Universiteitsbibliotheek te Groningen'). Het handschrift bevindt zich in de UB Groningen: HS 181.

³⁸ J.A. Gruys en H.W. de Kooker, *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* (Leiden 1990→). De database met de verzamelde catalogi is te vinden op <http://132.229.197.13/Bsc/default.htm> (10-04-2002).

wetenschapsgeschiedenis, boekenbezit en leesgedrag.³⁹

Boekhandel

Door het gebrek aan catalogi was men aangewezen op reisverslagen, particuliere correspondenties en plaatselijke informanten om gegevens over lokaal boekenbezit en over de vindplaatsen van bepaalde teksten op te sporen. Uffenbach maakte daartoe in elke stad die hij aandeed eerst een ronde langs de boekwinkels. In Groningen vond hij geen gespecialiseerde boekhandels, maar wel binders die dat ambacht combineerden met de verkoop van boeken. Omdat nieuwe boeken meestal ongebonden werden verkocht, leidde een aankoop vaak tot een opdracht voor bindwerk. De combinatie van boekdrukker en -verkoper kwam eveneens veel voor. Boekhandelaren verkochten zowel recente publicaties als oudere, antiquarische uitgaven. Dit blijkt uit de magazijn- of voorraadcatalogi die af en toe door een drukker-boekverkoper in een publicatie werden geplaatst. In een anonieme veilingcatalogus gedrukt door Cornelis Barlinckhof in 1695⁴⁰ wordt 'Eenigh winckel-goedt' aangeboden, waaronder schrijfboeken, papier en perkament, pennen en publicaties die worden omschreven als 'Engelse Tractaetjes,' 'Historie boeckjes soo van Tobias/ Sende-briefs / en Spreucken Salomons,' 'Boeckjes van alderhande histories' en dergelijke. Uit 1721 is een lijst bekend van boeken 'die gedrukt of in meerder getal te bekomen zyn' bij Johannes van Velsen.⁴¹ Hij bood rond de negentig titels aan, waaronder werken van Groningse hoogleraren, pamfletten, geïllustreerde werken, dichtbundels, geleerde verhandelingen en preken. Hajo Spandaw voegde aan het einde van de veilingcatalogus van de bibliotheek van Michiel van Bolhuis (1764) een lijst van bij hem te bekomen boeken toe. Deze bevat publicaties die soms wel dertig jaar eerder waren verschenen. Van alle boeken worden prijs en bindwijze vermeld.⁴² In de veilingcatalogus-Engelhard (1766)⁴³ richt Jacob Bolt de aandacht op negen titels die hij al heeft gedrukt en twee die ter perse zijn.

Tijdens Uffenbachs bezoek waren er zeker zeven boekdrukkers en -verkopers werkzaam in de stad: Catharina Zandt (weduwe van Rembertus Huysman), die tevens academiedrukker was (werkzaam van 1683-1713), Berend Taeitsma (1694-1710, 'In de graeuwe kater' in de Kijk in 't Jatstraat), Berent Freimoet (1699-1716), Johannes van Velsen (1705-1725, 'Tegen over 't Stadshuys' aan de Grote [Breedde] Markt), Wouter van

³⁹ Voor een overzicht van de literatuur over dit onderwerp zie H.W. de Kooker en B. van Selm, *Boekcultuur in de Lage Landen 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991* (Utrecht [1993]).

⁴⁰ *Catalogus selectissimorum omnium artium librorum praecipue vero, theologorum medicorum, historic: miscellaneorum & Gallicorum. [...]* (Groningen: C. Barlinckhof, 1695).

⁴¹ In G. Outhovius, *Judicia Jehova Zebaoth quibus peragrat hunc terrarum orbem, seu Bellum divinum* (Groningen: Johannes van Velsen, 1721). Zie J. Kingma, W.R.H. Koops en F.R.H. Smit, *Universitair leven in Groningen 1614-1989. Professoren en studenten / Boek en uitgeverij* (Groningen 1989), pp. 186-187.

⁴² *Pars maxima exquisitae bibliothecae. Sive librorum varii generis praestantissimorum; ...* (Groningen: Hajo Spandaw, 1764), pp. [141-142]. In het exemplaar van de catalogus-Bolhuis in de UB Groningen komt deze lijst overigens niet voor.

⁴³ *Bibliotheca Engelhardiana. Sive catalogus librorum, in omni scientiarum genere, in primis mathematicorum et philosophicorum [...]* (Groningen: Jacob Bolt, 1766), pp. [iii]-[iv].

der Woude (1706-1718, in 'De Son' in de Herestraat), Jurjen Spandaw (1706-1760, in 'De Atlas', later 'De nieuwe Atlas', in de Zwanestraat) en Johannes Barlinckhof (1707-1714).⁴⁴ Ongetwijfeld was er daarnaast een aantal boekverkopers actief die niet tevens drukker-uitgever waren. Zo drukt Oomkens⁴⁵ een verzoekschrift af dat de boekverkopers in 1647 bij burgemeester en raad indienden en dat door 23 'boeckvercoperen' is ondertekend, waarvan zeven zich tevens drukker noemden.

Bij de boekbinders vond Uffenbach toch een paar werken die de moeite van aanschaf waard waren, waaronder een 'schöne Historie der *Questers op de Norder Eylanden van Holland gebruykelick door Jaspers Dardanelli, tot Queeslendam 1702*,'⁴⁶ en hij verkreeg er inlichtingen over geleerde heren wier bibliotheek hij zou kunnen bekijken. Er was 'allhier sehr wenig zu thun', want de hoogleraren in de godgeleerdheid Johannes Braunius en Jacobus Gousset waren overleden (Braunius in december 1708, Gousset al in 1704), en er waren nog maar zeven professoren over. Dat waren Paulus Hulsius (theologie), Alexander Arnoldus Pagenstecher (rechten), Gerhardus Lammers (geneeskunde, tevens bibliothecaris van de academie), Bartholomaeus de Moor (geneeskunde), Theodorus Muykens (botanie), Adam Menso Isinck (geschiedenis en welsprekendheid) en Michael Rossal (filosofie en Grieks). Niet lang daarvoor waren het er nog vijftien geweest, maar het benoemingsbeleid van Stad en Ommelanden was in deze periode niet bepaald adequaat te noemen. De academische gemeenschap was veel kleiner dan een halve eeuw eerder. Per jaar schreven zich gemiddeld ongeveer 45 studenten in, terwijl dat in de periode 1650-1660 meer dan honderd waren geweest.⁴⁷

⁴⁴ Ontleend J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers* (Nieuwkoop 1989) en J. Oomkens, *Bouwstoffen tot eene geschiedenis van de boekdrukkunst en den boekhandel in de Stad en Provincie Groningen* (Groningen 1864²). Voor Groningse drukken zie F.C. Willemse, *Groningse drukken uit de 17de en 18de eeuw. Catalogus van de werken aanwezig in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1979), en het supplement uit 1985. Willemse stelde tevens een chronologische lijst samen: *Welke literatuur was er in de stad Groningen te koop in de 17e en 18e eeuw? Proeve van een overzicht aan de hand van het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Groningen* (Groningen 1977).

⁴⁵ Oomkens, *Bouwstoffen*, pp. 57-58.

⁴⁶ *Merkwürdige Reisen*, p. 235. De auteur van *Historie der queesters, op de Noorder eilanden van Holland gebruykelik, met de voornaamste practijken en aankleeven van dien. Vol aardige voorvallen, die onder dit queesten gebeuren* gebruikt het pseudoniem Jaques Dardanelli, 'vryheer in 't Land sijner geboorte, tot Vermakelikhuisen,' het gefingeerde uitgeversadres is: 'Tot Queestendam: by Kreelis Meliszen groot liefhebber van 't queesten' en als jaar van uitgave staat 1683 gedrukt. Uffenbach spelt 'Queeslendam'. Een uitgave van dit werk uit 1702 is niet gevonden.

⁴⁷ Zie K. van Berkel, 'De regionale betekenis van de Groningse universiteit. Een verkenning van vier eeuwen geschiedenis,' in: P.Th.F.M. Boekholt e.a. (red.), *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen 1994), pp. 185-202.

⁴⁸ Een exemplaar van de catalogus bevindt zich in de Nationale Bibliotheek te St. Petersburg. Het kon echter niet verfilmd worden voor Gruys en De Kooker, *Book sales catalogues*, reden waarom we hier geen beschrijving van de collectie kunnen geven.

Bezoeken aan boekverzamelaars

Pagenstecher

Het bezoek aan Pagenstecher viel enigszins tegen. De gastheer stotterde behoorlijk en het gesprek wilde niet goed vlotten. Boeken zaken kwamen er niet aan te pas en Pagenstecher heeft blijkbaar zijn bibliotheek niet getoond, in elk geval doet Uffenbach daar geen mededelingen over. De verzameling is in 1719 geveild, waarbij ook een catalogus is verschenen.⁴⁸

Alting

De bibliotheek van burgemeester Menso Alting (1636-1712), een geleerde en hoffelijke oude heer, bestond uit 'wenigen, aber guten, sonderlich historischen Büchern.'⁴⁹ Alting, een jurist die allerlei bestuurlijke functies had bekleed, was een kenner van het Oudgroningse recht en auteur van een omvangrijke geografisch-historische beschrijving van de Nederlandse kustgebieden. Over de inhoud van zijn bibliotheek is weinig bekend. Ze is na zijn dood verkocht, zoals blijkt uit een aantekening in het handschrift met het verslag van de reis die Alting in de jaren 1656-1662 door Duitsland, Zwitserland en Frankrijk maakte.⁵⁰ Een exemplaar van de verkoopcatalogus is echter niet bekend. Uffenbach vertelt van vijf boeken die Alting hem toonde. Uit zijn beschrijvingen blijkt zijn belangstelling voor paleografie en codicologie: hij noemt meestal het materiaal waarvan het boek gemaakt is en het formaat, zegt iets over het schrift en soms de datering, en weidt uit over de inhoud. Het eerste boek was 'ein Codex membr. in Quart, guten Fingers dick, compress geschrieben, darinnen die beyden Chronica, so Antonius Matthaeus Tom. III. *Analectorum*⁵¹ heraus gegeben. Der letztere Verfasser heisst Menco, und, wie am Ende zu sehen, ist der *Codex* 1265. geschrieben.' Deze kroniek van Wittewierum, of de kroniek van Emo en Menko, bevindt zich sinds 1852 in de Universiteitsbibliotheek Groningen.⁵² Alting had het boek aan de Leidse hoogleraar Matthaeus 'communicirt', uitgeleend, maar beoordeelde diens editie als 'sehr vitiös' en toonde als bewijs zijn eigen exemplaar van de uitgave, waarin hij vele correcties had genoteerd.

Hoe Alting het boek verworven had, is niet bekend. Er werd in die tijd met handschriften nonchalanter omgegaan dan tegenwoordig gebruikelijk is. De kroniek van Emo en Menko was in 1561, na de opheffing van het klooster Bloemhof, door de laatste abt meegenomen naar Groningen. Na de politieke omwenteling van 1594,

⁴⁹ *Merkwürdige Reisen* II, 242-245.

⁵⁰ UBG HS 114.

⁵¹ A. Matthaeus, *Veteris aevi analecta, seu vetera aliquot monumenta, quae hactenus nondum visa*, vol. III (Leiden 1699), pp. 1-161.

⁵² UBG HS 116. De tekst is uitgegeven en vertaald door H.P.H. Jansen en A. Janse, *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).

⁵³ *Catalogus bibliothecae selectissimae, tum libros [...] tum codices mss. [...] quos sibi collegit [...] Hemmo Arnoldus Werumeus, J.V.D. et, dum viveret, collegio iuratorum in civitate Groningana adscriptus* (Groningen [1783]). Het handschrift is daar HS Y in de rubriek handschriften in folio: 'Magistri Emonis, primi Abbatis in Werum apud Omlandos, Chronicon ab Anno 1204 ad annum usque 1237. cum variis in margine adnotationibus, adhuc ineditis. MS. nitidiss. in charta.'

waarbij alle kerkelijke bezittingen werden geseculariseerd, zal de kroniek in handen van de magistraat gekomen zijn, want Ubbo Emmius kreeg het in het begin van de zeventiende eeuw in bruikleen van de Groninger *republica* ter voorbereiding van zijn *Rerum Frisicarum historia*. Emmius op zijn beurt leende het handschrift uit aan de Leidse oudheidkundige Petrus Scriverius, die het enkele jaren in huis hield. In 1710 was het dus in bezit van Alting. Het volgende bericht dateert pas uit 1783, toen het boek is verkocht in de veiling-Werumeus.⁵³ Volgens een aantekening op een van de schutbladen werd het op 12 oktober 1837 verkocht door boekverkoper M. Smit, mogelijk aan Frans Koppius, predikant in Den Ham.⁵⁴

Veel geleerden waren er van overtuigd dat het beter was handschriften niet door openbare instellingen te laten bewaren, omdat ze dan nauwelijks toegankelijk waren voor wetenschappelijk onderzoek. Ook Uffenbach was die mening toegedaan. Volgens hem lag de oorzaak voor die ontoegankelijkheid vooral bij de beherende bibliothecarissen: 'Allein die Erfahrung und die Klagen der Gelehrten bezeugen genug, dass was in solche publique Bibliotheken kommt, gemeiniglich allda begraben bleibe, indem der Neid, Unwissenheit und Faulheit mancher Bibliothekaren verhindert, dass nichts davon an das Tages-Licht kommt'.⁵⁵

Verder toonde Alting aan zijn bezoekers handschriften van de kroniek van Henricus Goude⁵⁶ en van de *Chronykel der Vriescher landen en de stadt Groeningen drie deelen* van Sicke Benninge,⁵⁷ een boek dat 'über Hand dick' was, en de door Ubbo Emmius eigenhandig geschreven biografie van de grootvader van de burgemeester, ook een Menso Alting, gereformeerd predikant te Emden en adviseur van stadhouder Willem Lodewijk.⁵⁸ Tenslotte kwam op tafel 'ein Volumen in Folio drey gute Finger dick mit diesem Titul: *aerae mundi conditi verum caput*,' een werk van Alting zelf over chronologie, waarin hij onder meer een methode uiteenzette om het tijdstip van de schepping te berekenen. Alting vertelde dat vele geleerden er bij hem op hadden aangedrongen het boek uit te geven, maar dat wilde hij bij zijn leven niet doen, 'weil er sich viele Verdriesslichkeit würde über den Hals ziehen, indem jeder Prädicant sich darüber machen, und was dagegen zu sagen haben würde.'

⁵⁴ Diens vader schonk de kroniek in 1851, na het overlijden van zijn zoon, aan de Universiteitsbibliotheek. In de veilingcatalogus van J.R. van Eerde, *Bibliotheca Eerdiana* (1836), waarin Jansen en Janse (p. xlv) het boek plaatsen, kunnen wij een vermelding van dit handschrift niet vinden.

⁵⁵ *Merkwürdige Reisen* I, p. 67.

⁵⁶ Nu UBG HS 129: kroniek van Holland, Zeeland en Friesland, afgeschreven door Henricus Goude, kanunnik in het Friese klooster Thabor bij Sneek, die het ook heeft gedateerd: hij voltooide het in 1522. Hij vermeldt tevens dat hij de kronieken in het Latijn heeft vertaald 'ex chronicis impressis in nostra linguae'. Het handschrift bevond zich in 1833 in het Groninger archief en is in 1897 aan de Universiteitsbibliotheek overgedragen.

⁵⁷ Handschrift op papier, in folioformaat.

⁵⁸ Nu UBG HS P.E. 3: het werd in 1845 op de veiling van de boeken van dr. T.P. Tresling aangekocht door de Societas Pro Excolendo Jure Patrio. De erfgenamen hadden de tekst 'gewisser Ursachen halber' niet willen laten drukken. In 1728 verscheen een door A.M. Isinck verzorgde uitgave bij Jurjen Spandaw te Groningen.

Isinck

Professor Isinck (1668-1727), een neef van burgemeester Alting, had de Uffenbachs uitgenodigd 'auf ein Cöpgen Coffee um die gewohnte Zeit zu kommen'. Het viel Uffenbach op dat Isinck nog erger stotterde dan Pagenstecher, een buitengewoon vervelend gebrek voor een *Professor Eloquentiae*. Overigens was hij een geleerd en vlijtig man, die vertelde over drie editieprojecten die hij onder handen had: van de Romeinse auteur Lucanus, een uitgave van *Thuanus restitutus* en van de *Origenes* van de zesde eeuwse auteur Isidorus van Sevilla.⁵⁹ De tekst van Isidorus bestudeerde Isinck aan de hand van de codex in bezit van de academiebibliotheek, die hij voor dit onderzoek bij zich thuis had. Volgens Isinck bevat dit handschrift een aantal 'gute Lectiones'. Hij meende dat het boek achthonderd jaar oud was, maar Uffenbach schatte de ouderdom op de helft daarvan, en hij onderscheidde er minstens twee handen in: 'Es ist nicht von einer Hand, aber doch sehr wohl geschrieben'.⁶⁰ Het werk van de beide kopiisten wordt tegenwoordig in de tiende en elfde eeuw gedateerd. Wat dat betreft had Isinck dus gelijk. Isinck had nog een handschrift uit de academiebibliotheek geleend, namelijk de komedies van Terentius, een codex die in 1467 door een Vlaamse klerk te Doornik, Johannes Sluzinc, geschreven was voor de oudste zoon van de hertog van Kleef. Uffenbach citeert het colofon met deze gegevens.⁶¹ Uit de bibliotheek van Braunius had Isinck een Arabisch gebedenboek met kalender verworven, waarin nog correspondentie lag van twee Groningse hoogleraren uit de vorige eeuw, Junius en Mulerius.⁶²

Eding

Bentheim had zijn lezers geadviseerd in Groningen de bibliotheek van Gisbert Eding⁶³ te bezoeken, een raad die de gebroeders Uffenbach hebben opgevolgd. Deze jurist, die in Groningen, Leiden en Orléans had gestudeerd, woonde in de Sint Jansstraat.⁶⁴ Uffenbach vond Eding 'ein possirlicher Mann und rechter Holländer'. Met dat laatste doelde hij waarschijnlijk op Edings speciale gevoel voor humor: deze stelde er blijkbaar een genoeg in sommige bezoekers de stuipen op het lijf te jagen. Immers, wanneer dames zijn bibliotheek wilden bewonderen, liet hij bij voorkeur de

⁵⁹ Een publicatie van Isinck over Lucanus is ons niet bekend, evenmin als een bewerking van *Thuanus restitutus, sive Sylloge locorum variorum in historia Illustrissimi Vir Jacobi Augusti Thuani hactenus desideratorum* (Amsterdam: J.H. Boom, 1663).

⁶⁰ UBG HS 8. Het is mogelijk, maar onwaarschijnlijk, dat Uffenbach niet twee verschillende handen in de hoofdtekst van het boek onderscheidde, maar de hoofdtekst als geheel beschouwde als ouder dan het in de vijftiende eeuw toegevoegde register.

⁶¹ Nu UBG HS 157. Het was in 1682 door de hoogleraar in de geschiedenis Marcus Pels aan de academiebibliotheek geschonken.

⁶² Nr. 41 in de veilingcatalogus-Braun: 'Calendarium Turcicum & liber Precum Persarum caractere Arabico, Libellus MS. Rarissimus, additae sunt duae Epistolae, altera Thomae Erpenii, ad Clar. Mulerium Mathem. de Calendario, altera clar. Franc. Junii ad Petrum Liesselium, Medicum Neomagensem de libro precum.'

⁶³ Edings geboortejaar is 1647 of 1648: bij zijn inschrijving als student te Leiden staat vermeld dat hij op die datum, 24 augustus 1673, 25 jaar oud was. Zijn overlijdensdatum is ons niet bekend.

⁶⁴ Doornbos en Hartog, *Bewonerslijst van de stad Groningen 1710*, p. 68.

Micrographia van Robert Hooke (Londen 1665) openvallen bij de een halve meter brede plaat van een sterk uitvergroete vlo, en hij toonde ook graag een doosje met daarin een poppetje, een *Nürnberg-Kindl*, dat kon schreien. Zijn boekerij telde ongeveer 15.000 delen, vooral juridische en theologische werken. Eding zelf relativeerde het belang ervan door te zeggen dat er 'viel gering Zeug darunter' was, zogenaamde 'Stuyver Boekjer', die hij op veilingen heel goedkoop kocht. Hij liet vooral gedrukte boeken aan zijn bezoekers zien. Een exemplaar van Spinoza's *Tractatus Theologico-Politicus* dat gecamoufleerd was als een werk over chirurgie wekte enige verbazing.⁶⁵ De Uffenbachs kregen slechts twee handschriften te zien: een zeventiende-eeuwse verzameling van de 22 eerste nationale synodes en een perkamenten handschrift in het Frans, 'mit allerhand lächerlichen Figuren von Füchsen, so dass ich meynte, es wäre der *Reynecke Fuchs*'. Het bleek een werk van Sebastian Brant te zijn, *Le Libre appelé le regnart traversant les perilleuses voyes des follets fiances du monde*.⁶⁶

Eding was in 1666 met zijn studies begonnen aan de Groningse academie en had die voortgezet te Leiden. Uit de inleiding op de catalogus die ter gelegenheid van de veiling van zijn bibliotheek verscheen, zijn enkele aanvullende biografische gegevens af te leiden. Hij had enige tijd in Orléans doorgebracht, waar hij de bibliotheek van de Duitse natie had gecatalogiseerd.⁶⁷ Na het overlijden van zijn enige broer was hij in 1680 naar het vaderland teruggekeerd, om zich daar geheel aan de muzen en de boeken te wijden. Eding was al vroeg begonnen boeken te verzamelen en had daartoe reizen ondernomen naar Holland, Engeland en Frankrijk.⁶⁸ Als student schonk hij enige boeken aan de academiebibliotheek: in de *Librorum Academicorum Syllabus*, waarin de aanwisten van de boekerij werden genoteerd, staat vermeld dat hij op 24 november 1669 werken heeft geschonken van Bibliander, Ruvijs, Toletus en

⁶⁵ *Merkwürdige Reisen* II, 253-254: 'Ferner wiese er uns ein Buch in Octav, mit diesem Titul: *Francisci de Henriquez de Villa Corta, Doct. Med. a Cubiculo Regali Phil. IV. & Caroli II. archiatri Opera Chirurgica omnia*, Amstelod. apud Nic. Paulli, 1697. 8vo. pars prima pag. 334. pars altera p. 112. excepto Epilogo. Wer sollte wohl meynen dass unter diesem Titul: *Spinozae Tractatus Theologico-Politicus*, verborgen sey? Doch ist er es.' Het werk was voor het eerst anoniem en met een fictief adres gepubliceerd in 1670. In 1673 verscheen het, samen met Lodewijk Meijers *Philosophia S. Scripturae interpres*, onder drie fictieve titels bij Jan Rieuwertsz te Amsterdam, waarvan deze Villacorta-titel er een is. Zie J. Kingma en A.K. Offenbergh, 'Bibliography of Spinoza's works up to 1800', in: *Studia Rosenthaliana* 11 (1977), pp. 1-32: pp. 11-12, waar als voornaam van de drukker Jacobus wordt gegeven in plaats van Nicolaas en als jaar van uitgave 1673, niet 1697. Misschien slaagde Uffenbach er niet altijd in om zijn al of niet 'in der Tasche' gemaakte aantekeningen juist terug te lezen.

⁶⁶ In 1783 staat dit boek, als HS U, vermeld in de veilingcatalogus van de bibliotheek van H.A. Werumeus: 'Grand format sur velin à deux colonnes, avec de tres belles et grandes Miniatures et lettres Capitales en or, et toutes sortes de couleurs: l'Ecriture est de XV. Siecle, et ce Manuscrit est tres bien conservé et relié en velin.'

⁶⁷ *Catalogus librorum qui Aureliae in bibliotheca inclutae nationis germanicae extant ... cura et opera Gisberti Eding, ...* (Orléans 1678, supplement 1682). De eerste gedrukte catalogus was samengesteld door bibliothecaris Emmichius Neelergordio, *Catalogus librorum qui Aureliae in bibliotheca germanicae nationis exstant confectus anno 1664* (Orléans 1664). Over deze bibliotheek zie C. Cuissard, 'La bibliothèque de la nation germanique à l'Université d'Orléans', in: *Centralblatt für Bibliothekswesen* 9 (1892), pp. 8-21.

⁶⁸ *Bibliotheca Edingiana, distrahenda per Joh. du Vivie & J. Arn. Langerak, bibliopolas Leidenses* (Leiden 1721), f.*2v.

Hollerius⁶⁹ en op 28 februari 1672 een exemplaar van de door Nicolaus Mulerius bezorgde editie van Copernicus' *Astronomia instaurata* (Amsterdam 1617).

Elf jaar na Uffenbachs bezoek, in november 1721, verkocht Eding wegens toenemende slechtheden zijn bibliotheek. De veiling vond niet in Groningen, maar in Leiden plaats, omdat die stad het oog en het hart ('ocellum veluti & corculum') van de Nederlanden was, waar een 'hominum litteratorum & studiosae juventutis copia florentissimus' leefde en waar de toegang voor mensen uit het buitenland gemakkelijker was ('quo facilis etiam exteris patet accessus').⁷⁰ Edings collectie bevatte tevens een aantal *instrumenta*. Daarvan was het meest interessante stuk een mooi *Systema Copernicum* met uurwerk, dat op de titelpagina van de veilingcatalogus apart vermeld staat. Eding had het in 1696, na het overlijden van Albertine Agnes, de weduwe van de Friese stadhouder Willem Frederik, te Leeuwarden verworven uit haar 'Musaeum'. Speciale vermelding kreeg ook een *Atlas Coelestis* van Janssonius, die 'elegantissime illuminatus' was.

Tijdens het middagmaal na dit bezoek lieten enige disgenoten van de Uffenbachs, waaronder professor Rossal en leden van de Staten van de Ommelanden, zich spottend uit over Eding, die volgens hen meer op zijn pijp tabak dan op zijn bibliotheek was gesteld. Van al die boeken had hij niet eens veel nut gehad, behalve dan voor de almanak *Bestellinge der Generaliteyts, Provinciale ende voor Yder Lidt Particuliere ambten van de Provincie van Stadt en Lande*, die hij jaarlijks, met privilege van de Staten, deed verschijnen. Uffenbach merkte op dat een dergelijke publicatie eigenlijk beneden het niveau van een man van Edings statuus was, maar wel heel nuttig. Omdat er een lijst van de hoogleraren en hun colleges in was opgenomen, schafte hij zich voor vijf stuiver een exemplaar van de meest recente uitgave aan.

Braunius

De bibliotheek van professor Braunius was in 1709 geveild, maar zijn twee stiefdochters, die net als Eding in de Sint-Jansstraat woonden, probeerden de muntcollectie apart te verkopen. Uffenbach was zeker geïnteresseerd in munten en instrumenten als aanwinsten voor zijn 'Wunderkammer' en hij bezocht daarom de dames Verbolt een paar keer om de verzameling uitvoerig te bestuderen, maar vond tenslotte de vraagprijs voor het gebodene te hoog.

De Graecus en filosoof Rossal spraken de Uffenbachs een keer tijdens het middageten, maar ze bezochten hem niet om zijn bibliotheek te bekijken.⁷¹ De hoogleraren

⁶⁹ Theodorus Bibliander, *De fatis monarchiae Romanae somnium vaticinum Esdrae prophetae* (Bazel 1553), Antonius Ruus, *Commentarii in universam Aristotelis dialecticam* (Londen 1641), Franciscus Toletus, *Commentaria* (Keulen 1579) en Jacobus Hollerius, *In aphorismos Hippocratis commentarii septem* (Genève 1620).

⁷⁰ *Catalogus Edinghiana*, praefatio.

⁷¹ De bibliotheek is in 1745 geveild. Een exemplaar van de catalogus bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, maar is nog niet verfilmd voor Gruys en De Kooker, *Book sales catalogues*, zodat een nadere beschrijving hier niet kan worden gegeven.

Lammers, Hulsius en De Moor hadden volgens zegslieden niets te bieden aan boeken of anderszins: 'wir vernahmen, dass sie keine Bibliotheken hätten, noch sonst etwas bey ihnen zu thun seye.'⁷² Hulsius had bijna twintig jaar eerder zijn bibliotheek verloren tijdens een verhuizing, toen in 1691 het schip waarmee hij van Amsterdam naar Enkhuizen reisde op de Zuiderzee werd overzeild.⁷³

De academiebibliotheek

Nieuwsgierig geworden door de twee handschriften uit de academiebibliotheek die Isinck had laten zien, had Uffenbach gevraagd of daar nog meer interessante codices bewaard werden. Isinck toonde daarop de catalogus die bibliothecaris Lammers in 1669 had uitgegeven.⁷⁴ Deze was zeldzaam, omdat er maar weinig exemplaren van waren gedrukt, die bovendien niet via de boekhandel werden verspreid. Ze lag op de bibliotheek ter inzage.⁷⁵ De alfabetisch ingerichte catalogus was voorzien van de plaatsnummers van de boeken en daardoor zeer nuttig voor de bibliotheekbezoekers. Isinck zegde toe te proberen voor zijn gast een exemplaar te bemachtigen. Het viel Uffenbach op dat in die catalogus de handschriften niet als een afzonderlijke groep waren opgenomen, maar tussen de gedrukte werken stonden.⁷⁶ Het waren er 36, waarvan negen op perkament geschreven. Sinds het verschijnen van de catalogus waren twee handschriften aan de collectie toegevoegd: in 1682 de door Isinck geleende Terentius en een jaar later een vijftiende eeuws handschrift van Cicero's *De officia*.

In de middag na hun bezoek aan Isinck gingen de Uffenbachs zelf een kijkje nemen in de academiebibliotheek,⁷⁷ waar hun attente gastheer hen al stond op te wachten. De boeken waren opgesteld in twee smalle gangen op de bovenverdieping van het oude Franciscaner klooster en de ruimte zag er 'obscur und wüste' uit.⁷⁸ De Groningse academiebibliotheek heeft nauwelijks kunnen profiteren van grote schenkingen of aankopen van gehele particuliere bibliotheken. De basiscollectie van

⁷² *Merkwürdige Reisen* II, p. 266.

⁷³ W.B.S. Boeles, 'Levenschetsen der Groninger hoogleeraren', bijlage I in: W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen* (Groningen 1864), p. 53.

⁷⁴ *Catalogus librorum bibliothecae illustris ac almae universitatis illustrium & praepotentium Groningae & Omlandiae [...]*, (Groningen 1669).

⁷⁵ In 1722 werd het door Isinck samengesteld supplement op de catalogus van Lammers bijgebonden in de nog beschikbare exemplaren.

⁷⁶ Nederlandse catalogi hadden inderdaad meestal de handschriften in een lijst apart van de gedrukte werken opgenomen. In andere Europese catalogi uit de zeventiende eeuw is het echter niet ongebruikelijk dat handschriften en gedrukte werken in één lijst zijn verwerkt.

⁷⁷ Over de geschiedenis van de Groninger Universiteitsbibliotheek zie Roos, *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen*; W.R.H. Koops, J. Kingma en G.C. Huisman (red.), *Universiteitsbibliotheek Groningen 1615-1990. Korte geschiedenis van een academische bibliotheek* (Groningen 1990); J.M.M. Hermans en G.C. Huisman (red.), *Aan de ketting. Boek en bibliotheek in Groningen voor 1669* (Groningen 1996). Over universiteitsbibliotheken in de vroegmoderne periode: G. Frühsorge, 'Zur Rolle der Universitäten im Zeitalter der Aufklärung', in: W. Arnold en P. Vodosek (ed.), *Bibliotheken und Aufklärung* (Wiesbaden 1988), pp. 61-81.

⁷⁸ *Merkwürdige Reisen* II, p. 249; de passage over de academiebibliotheek wordt geciteerd door Roos, *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*, p. 15.

vierhonderd werken is in het begin van de zeventiende eeuw bij de boekhandel en op veilingen in het westen van het land aangekocht en werd aangevuld door aankopen en schenkingen. De academiebibliotheek van Franeker verwierf in 1586 de collectie van de hoogleraar Grieks Petreius Tiara,⁷⁹ die van Leiden de collecties van de theoloog Johannes Holman II en de Graecus Bonaventura Vulcanius.⁸⁰ In Utrecht ging de bibliotheek van de advocaat Evert van de Poll (†1602) naar de stadsbibliotheek, terwijl Leiden de boekerij van J. Thysius (†1652) geschonken kreeg en die van Isaac Vossius in 1690 aankocht. Vergelijkbaar met dergelijke grote aanwinsten is in Groningen de overdracht van de bibliotheek van de Martinikerk, waarin na de Reductie van 1594 het boekenbezit van de stedelijke en regionale geestelijke instellingen bijeengebracht was. Behalve veel zestiende-eeuwse uitgaven bevatte deze verzameling ook middeleeuwse handschriften en incunabelen.

Isinck liet de sleutel van de handschriftenkast bij de oude bibliothecaris Lammers halen en toonde vervolgens een dozijn boeken. Daaronder bevonden zich een laat vijftiende-eeuws handschrift van Augustinus, *De civitate Dei*,⁸¹ een Hebreeuwse bijbel, 'litteris quadratis, nitide scriptus'⁸² en een onuitgegeven tekst van Gomar, *Loci theologici*.⁸³ Van de in 1620 uit de bibliotheek van Jacob Christmann verworven boeken zagen de Uffenbachs de Latijnse vertaling van Arzahelis' *Tabulae Astronomicae*, een deel met het Lucasevangelie en de Handelingen der apostelen en twee boeken over Turkse en Arabische grammatica.⁸⁴ Vervolgens bekeken ze een exemplaar van Cicero's *De Officiis*, dat twee eeuwen eerder in bezit was geweest van de Groningse theologen Wessel Gansfort (1410-1485) en Regnerus Praedinius (1510-1559),⁸⁵ een dertiende-eeuws handschrift met Priscianus' *De institutionum grammaticarum* en *De accentibus*⁸⁶ en een in Italië geschreven exemplaar van de *Elegiae*

⁷⁹ Over de academiebibliotheek van Franeker zie M.H.H. Engels, *Franeker Folianten. Frieslands Universiteitsbibliotheek 1585-1713* (Franeker 1985) en M.H.H. Engels, 'De Franeker academiebibliotheek 1626-1644', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811* (Leeuwarden 1985), pp. 161-176.

⁸⁰ C. Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden 2001), pp. 29-38.

⁸¹ UBG HS 6. Het handschrift is mogelijk afkomstig uit de bibliotheek van de Martinikerk: het komt voor het eerst voor in de catalogus van 1669 en staat niet in de *Syllabus*.

⁸² Mogelijk is dit UBG HS 455, dat met goedkeuring van de Senaat in 1671 was gekocht.

⁸³ UBG HS 34: Franciscus Gomarus, *Loci communes theologici* en *Commentarius in Epistolam Jacobi*. Het boek staat vermeld in de catalogus van 1669. Gomarus (1563-1641) was van 1618 tot 1641 hoogleraar in de theologie te Groningen.

⁸⁴ In 1620 had Joachim Borgesius, rector van de Latijnse school, achttien Arabische en Turkse handschriften en documenten gekocht uit het bezit van de theoloog Jakob Christmann (1554-1613), hoogleraar in het Hebreeuws te Heidelberg. Uffenbach meende dat er duizend gulden voor betaald was, maar volgens de aantekening in de *Syllabus librorum* bedroeg het aankoopbedrag 125 gulden. Zie over de Christmann-verzameling: G.J. van Gelder in Hermans en Huisman (red.), *Aan de ketting*, pp. 76-80. De genoemde handschriften worden in de UB Groningen bewaard onder de nummers HSS 102, (waarschijnlijk) 459, 485 en 169.

⁸⁵ UBG HS 158.

⁸⁶ UBG HS 160, in 1621 door professor Cornelius Pijnacker aan de academiebibliotheek geschonken.

van Propertius.⁸⁷ Een aantal door Uffenbach genoemde handschriften is niet te identificeren op grond van zijn wel zeer beknopte beschrijving. Zo noemt hij een perkamenten handschrift in folio 'in quo rescripta quaedam Pontificum, Episcoporum & Principum', een handschrift op perkament van 'Donatus de Barbarismis' en 'einige Aristotelische neuere metaphysische und dergleichen Manuscripta, die nichts werth sind.'⁸⁸ Interessanter vond Uffenbach een gedrukte editie van Homerus in het Grieks, die in 1488 te Florence door Bernardo Nerli in twee delen was uitgegeven. Elke zang in deze fraaie incunabel opent met een met de hand aangebrachte gekleurde initiaal die met goud en zilver is opgehoogd.⁸⁹ Voor Basilius Beslers beschrijving van de planten in de *Hortus Eystettensis* (Neurenberg 1613) had de bibliotheek volgens Uffenbach vijfhonderd gulden betaald en dat vond hij veel te veel voor een exemplaar waarvan de platen niet eens ingekleurd waren.

Later betreurde Uffenbach het dat hij er niet aan had gedacht Isinck te vragen naar de fragmenten van de Hebreeuwse bijbel die Wessel Gansfort van paus Sixtus IV zou hebben ontvangen, waarover hij bij Bentheim had gelezen.⁹⁰ In het tweede deel van het Groningse exemplaar van de *Opuscula* van Bonaventura, in 1495 te Straatsburg gedrukt,⁹¹ bevinden zich twee met Hebreeuwse tekst beschreven bladen die zijn gebruikt als dekbladen. Waarschijnlijk zijn ze afkomstig uit een in de twaalfde eeuw in Italië geschreven codex.⁹² Volgens een eigendomsmerk zijn de *Opuscula* in bezit geweest van de Franciscanen te Groningen. Of de fragmenten inderdaad afkomstig zijn uit Wessels Hebreeuwse bijbel is echter niet vast te stellen.

Omdat de Uffenbachs verder in Groningen niets meer te doen hadden, vertrokken ze op 14 april 's ochtends om acht uur vanaf het Hoendiep met de trekschuit naar Dokkum.

Bronnen voor bibliotheekgeschiedenis

Zelfs het meest onderhoudende en uitvoerige reisverslag kan geen volledige beschrijving, laat staan een diepgaande analyse van gehele collecties bieden. Veel meer dan het vestigen van aandacht op een aantal bijzonderheden en curiositeiten kan niet

⁸⁷ UBG HS 159. Dit handschrift werd lang beschouwd als een zeer belangrijke tekstgetuige, maar negentiende-eeuws onderzoek toonde aan dat de tekst sterk geïnterpoleerd is.

⁸⁸ *Merkwürdige Reisen* II, p. 251.

⁸⁹ UBG Inc. 111, afkomstig uit de bibliotheek van D. Weimann, kanselier te Kleef, later in de bibliotheek van Jacobus Oiselijs, die van 1667-1686 hoogleraar in de rechten te Groningen was. Bij de veiling van diens boekerij in 1688 werd het werk door de academiebibliotheek verworven voor vijf gulden. Zie G.C. Huisman (red.), *De wereld aan boeken, een keuze uit de collectie van de Groningse Universiteitsbibliotheek* (Groningen 1987), p. 39, nr. 20.

⁹⁰ *Holländische Schul- und Kirchen-Staat*, pp. 180-182.

⁹¹ UBG Inc. 48.

⁹² De tekst bestaat uit gedeelten uit het boek Jozua. Zie E. Knol, J.M.M. Hermans, M. Driebergen (red.), *Hel en hemel. De middeleeuwen in het noorden* (Groningen 2001), p. 83, cat. nr. IX.14.

worden verwacht. Voor uitvoeriger gegevens over particuliere en institutionele bibliotheekcollecties moeten andere bronnen worden aangeboord.⁹³

De catalogi van de Groninger academiebibliotheek zijn hierboven reeds vermeld: de handgeschreven standcatalogus *Librorum Academicorum Syllabus* van 1619, waarin tot 1755 een deel van de aanwinsten zijn genoteerd, en de gedrukte catalogus van Lammers uit 1669, aangevuld met het door Isinck samengestelde supplement uit 1722, dat een afzonderlijke lijst van 68 handschriften bevat. In 1758 publiceerde Offerhaus de tweede volledige catalogus.

Bibliotheekcatalogi waren bruikbare hulpmiddelen bij het benutten van de collectie, maar de praktische mogelijkheden voor het raadplegen van de boeken waren in de meeste universiteitsbibliotheken zeer beperkt. Aanvankelijk was de bibliotheek alleen toegankelijk voor de hoogleraren die zich, zoals Isinck, met een eigen sleutel toegang tot de ruimte konden verschaffen. In Groningen mochten studenten vanaf 1655 de boekerij gebruiken, maar ze was op slechts twee dagen in de week gedurende twee uur geopend. In 1664 werd besloten dat hoogleraren en curatoren boeken ter raadpleging mee naar huis mochten nemen. De functie van bibliothecaris werd uitgeoefend door een van de hoogleraren, die daarbij assistentie kreeg van de pedel en de academiebode.

De academiebibliotheek bezat vooral naslagwerken, handboeken en klassieke teksten in grote formaten; de goedkopere kleine formaten, recent verschenen literatuur, efemere uitgaven als academische gelegenhedsuitgaven en pamfletten werden niet systematisch aangekocht. Ter ondersteuning van zijn studies was daarom elke geleerde genoodzaakt zelf zijn werkmateriaal aan te schaffen. Dergelijke particuliere bibliotheken stelde men vaak ook ter beschikking van andere geleerden en van studenten.⁹⁴ De meeste eigenaars legden hun verzameling voor eigen gebruik aan. Uffenbach, die er naar streefde een universele bibliotheek bijeen te brengen die voor elke belangstellende toegankelijk was, behoorde tot een kleine groep. Dat geleerdenbibliotheken beschouwd werden als individuele werkinstrumenten blijkt mede uit het feit dat ze na de dood van de eigenaar meestal vrij snel verkocht werden. Vererving komt niet vaak voor. De erfgenamen zijn blijkbaar in de collectie als zodanig niet geïnteresseerd, wel in de financiële waarde die ze vertegenwoordigt.⁹⁵

⁹³ Voor een overzicht van de literatuur zie P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Den Haag 2000; 2e herz. uitg.)

⁹⁴ M. Ahsmann, 'De jurist en zijn bibliotheek. Nederlandse veilingcatalogi 1599-1800', in: A.M.J.A. Berkvens en A.F. Gehlen (ed.), *"Tot beter directie van de saken van justiciën". Handelingen van het XIIe Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres Rijksuniversiteit Limburg 20-21 november 1992* (Antwerpen-Apeldoorn 1994), pp. 67-87; G. Streich, 'Die Büchersammlungen Göttinger Professoren im 18. Jahrhundert', in: P. Raabe (ed.), *Öffentliche und private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert: Raritätenkammern, Forschungsinstrument oder Bildungsstätten?* (Bremen-Wolfenbüttel 1977), pp. 241-299.

⁹⁵ Zie G. Frühsorge, 'Zur Rolle der Universitätsbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung', in: W. Arnold en P. Vodosek (ed.), *Bibliotheken und Aufklärung* (Wiesbaden 1988), pp. 61-81: p. 74.

Boekenveilingen vonden te Groningen verplicht in de academie plaats, die ook een percentage van de opbrengst ontving.⁹⁶ Een veilingregister is slechts bekend uit de periode 1741 tot 1800. Van vijftien van de daarin vermelde 32 veilingen zijn catalogi bewaard gebleven. Uit de periode 1627-1740 bezitten we 41 catalogi op naam. In totaal zijn er 24 veilingcatalogi van bibliotheken van 23 hoogleraren (zie bijlage 1). Het gaat daarbij om vijf professores in de artesfaculteit, tien in de theologische, vijf in de juridische en drie in de medische faculteit. De bibliotheek van Gomarus is geveild te Leiden,⁹⁷ die van Barbeyrac werd in twee gedeelten verkocht, in Groningen en in Den Haag. Ook de boekerij van Maresius kwam in Den Haag onder de hamer. Gemiddeld telde een collectie een kleine drieduizend werken (2955). Rekenen we de grootste verzameling, die van Oiselius met 11501 nummers, en de kleinste, die van Mulerius met 606,⁹⁸ niet mee, dan is het gemiddelde aantal 2568.

Ter veiling kwamen ook regelmatig collecties van instrumenten, gesteenten, globes etc. die deel uitmaakten van een geleerd 'museaeum'. Zo bevat de catalogus van de bibliotheek van Engelhard (1766) 72 nummers van 'Philosophische Instrumenten' en vijftig nummers 'Minerae et Lapides. Ertzen en Gesteentens' en verkochten de erven-Oiselius tevens een collectie 'Globi et sphaerae' en 'Telescopia, tubi, et vitra diversorum generum, etc.'

Het bezit van een geleerde bibliotheek was een geluk dat niet uitsluitend aan hoogleraren was voorbehouden. Ook voor juristen, predikanten en artsen was een goede boekerij belangrijk om hun werk naar behoren uit te voeren. Van ruim dertig niet-hoogleraren, vooral juristen en leden van het stadsbestuur, zijn veilingcatalogi bewaard gebleven (zie bijlage 2). Ze zijn alle in Groningen aangeboden, met uitzondering van de bibliotheek van Eding. In de lijst komen de namen van twee hoogleraren voor, Junius en Pels, die hun professoraat hebben opgegeven om een functie in het stadsbestuur te gaan bekleden (respectievelijk in 1652 en 1688). De omvang van de meeste collecties is aanzienlijk kleiner dan die van de hoogleraren. Gemiddeld tellen de catalogi 1821 nummers. Worden de kleinste, die van Horenus met 46 items, en de grootste, die van Eding met 9968, niet meegerekend, dan komt het gemiddelde op 1585. Daarnaast zijn er 25 veilingcatalogi die niet op naam van een eigenaar zijn gesteld, maar waarin waarschijnlijk wel particuliere verzamelingen zijn opgenomen. Hun omvang en de status van de eigenaar waren mogelijk reden om de verkoping anoniem te houden (zie bijlage 3).

Bij de beoordeling van deze catalogi dient men er rekening mee te houden dat de catalogi een momentopname zijn: ze geven geen inzicht in de geschiedenis en de

⁹⁶ Zie Jonckbloet, *Gedenkboek* (1864), pp. 248-249 en J. Gerritsen, 'Een Groninger boekenverzamelaar: Hindrik Hofsnider', in: L.J. Engels et al. (ed.), *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 1990), pp. 417-432: pp. 421-422.

⁹⁷ De catalogus is in facsimile uitgegeven: E. Dekker, J. Knoop en C.M.L. Verdegaal (red.), *The auction catalogue of the library of F. Gomarus* ('t Goy-Houten 1996) (Catalogi redivivi, 10).

⁹⁸ Voor een bespreking van deze catalogus zie G.C. Huisman, 'Boeken en brieven van Nicolaus Mulerius', in: Engels et al. (red.), *Bibliotheek, wetenschap en cultuur* (1990), pp. 283-296: pp. 289-293.

opbouw van de collectie. In het voorwoord bij de catalogus-Werumeus (1783) bijvoorbeeld staat de mededeling dat een deel van de collectie afkomstig was van Henricus Gockinga,⁹⁹ een oom van Werumeus. In welk stadium van de afhandeling van diens erfenis Werumeus de boeken heeft verworven, is niet bekend. Het is evenmin vast te stellen of een catalogus de complete bibliotheek bevat: er kunnen boeken zijn weggeven of tussendoor verkocht, de familie en de veilinghouder kan materiaal buiten de verkoop hebben gehouden of er juist aan toegevoegd.

Nader onderzoek is nodig om te bepalen hoe particulieren en de universiteitsbibliotheek boekveilingen in de stad en daarbuiten gebruikten om hun eigen bezit aan te vullen. Voor Groningse bibliotheken is tot nu toe slechts in incidentele gevallen - voor handschriften, incunabelen en een deel van de zestiende-eeuwse drukken in bezit van de Universiteitsbibliotheek - de herkomst nagegaan. Dat is dan echter gebeurd met de boeken als uitgangspunt, niet de veilingcatalogi.

Bibliotheken van studenten

Hoe een geleerde boekverzameling is ontstaan uit een studentenbibliotheekje kan uit catalogi niet worden achtergehaald. Over het boekenbezit van studenten zijn enige gegevens te vinden in boedelinventarissen, opgesteld ten behoeve van schuldeisers. Het zal dan waarschijnlijk gaan om studenten die voor hun schuldeisers op de vlucht zijn gegaan of die waren overleden met nalating van onbetaalde rekeningen. In de Groninger Archiven bevinden zich enkele van dergelijke inventarissen: van Mellerus Wabbens (1638), Johannes Theodorus Mignon (1643), een student Meyer (1729),¹⁰⁰ Eilardus Westerloo (1760), Johannes Ludovicus Heijkoop (1760), Nicolaus Jongma (1762) en Josias Petrus Teger (1767).¹⁰¹

Wabbens bezat een kleine vijftig titels van vooral theologische werken in het Latijn. De lijst van Mignon telt tegen de 120 items, waarvan sommige meer dan één boek bevatten: 'Een partij blattkaerten', 'Een partij musijcboeken', 'Een partij theses'. De opsomming van individuele boeken - vooral Latijnse titels - wordt beëindigd met 'Noch 64 boecken in 8-12-16- & 24 en vier offte vijff ongebonden boeckies'. Op de boekenlijst van de student Meyer staan negentien titels. Daarvan zijn er tien in het Latijn, één is in het Hebreeuws, er is een Nieuw Testament in het Grieks en er zijn een paar Franse en enkele Nederlandse titels. Twee titels zijn doorgestreept en er is bij geschreven dat ze aan een andere student toebehoorden. Die zal ze aan Meyer hebben geleend. Eilardus Westerloo bezat twaalf boeken, grotendeels medische werken. J.L. Heijkoop zal godgeleerdheid hebben gestudeerd, want zijn 74 boeken handelen vooral

⁹⁹ Gockinga stond als predikant te Wilnis en Vinkeveen, en zijn bibliotheek is in 1773 te Utrecht verkocht.

¹⁰⁰ In het *Album studiosorum academiae Groninganae*, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen (Groningen 1915) komen in deze periode drie personen met de naam Meyer of Meijer voor, allen studenten in de theologie: Johannes Abel Meijer (ingeschreven 21 december 1725), Marcus Meyer (20 oktober 1727) en Franciscus Damianus Meyer (15 oktober 1728).

¹⁰¹ De stukken bevinden zich in het Archief van de Senaat, nrs. 69 (Wabbens), 71 (Meyer), 73 (Westerloo), 74 (Heijkoop), 75 (Jongma) en 77 (Teger). Voor de inventaris van Mignon zie Kingma e.a., *Universitair leven*, pp. 164-167.

over theologie en het Hebreeuws. Daarnaast stonden er enkele klassieke auteurs en tijdschriften als de *Algemeene Spectator* en de *Maandelijksche bijdragen* in zijn boekenkast. De lijst van Jongma telt 22 titels van meest theologische werken.

Interessant is het dossier van de medisch student Teger, omdat zich daarin, behalve de boedelinventaris, ook gespecificeerde rekeningen van de schuldeisers bevinden. Daaronder zijn die van vier boekhandelaars: Spandaw, Huisingsh, Groenewolt en Spoormaker. Tussen september 1764 en april 1766 heeft Teger ruim dertig - vooral medische - boeken, tijdschriften, portretten en kantoorartikelen gekocht voor in totaal 157 gulden en 13 stuivers (zie bijlage 4). Volgens de inventaris bezat hij rond de 140 werken. Daarbij treffen we een dozijn klassieke teksten aan en enkele romans en toneelstukken, zoals *Avontuur van Don Quichot*, *De Ingebeelde zieke* en *1 Comedie*. De uit Amsterdam afkomstige Teger had zich op 25 juli 1764 als student laten inschrijven. Waarschijnlijk bezat hij al een bibliotheekje toen hij zich in Groningen vestigde en heeft hij dat in de twee volgende jaren verder uitgebreid. Behalve van zijn eigen collectie maakte hij gebruik van de winkelbibliotheek die Huisingsh sinds 1755 beheerde. Hij had daar een rekening uitstaan voor 1 gulden en 14 stuivers voor ‘t gebruik van mijn Lees Bibliotheek’ gedurende de periode 22 november 1765 tot 13 maart 1766.¹⁰²

De centrale thema's van het moderne boekhistorisch onderzoek zijn productie, distributie en consumptie van drukwerk. Tot nu toe zijn voor Groningen hoofdzakelijk de geschiedenis van de universiteitsbibliotheek en de bibliografie van Groningse drukken bestudeerd. Om een veelzijdiger beeld te krijgen van de boekcultuur binnen de academische gemeenschap en de functie die boeken vervulden in het wetenschappelijk bedrijf dienen echter meer factoren bij het onderzoek te worden betrokken.¹⁰³ De *tableau de la troupe* van het boekentoneelstuk kende immers een grote variatie aan rollen. Van het bronnenmateriaal dat voor verder onderzoek van belang is, zijn hier enige voorbeelden besproken: catalogi van openbare en particuliere bibliotheken, de productie van boekdrukkers en uitgevers, de handel in nieuwe en tweedehands boeken, boedelinventarissen en andere archivalia, reisverslagen, boekbanden, egodocumenten en aantekeningen in boeken van aan- en verkoop, eigendom, veilingen en schenkingen.

¹⁰² J. van Goinga-van Driel, ‘“Vercierde historien”: een verkenning naar de commerciële leesbibliotheek in de Republiek in de achttiende eeuw’, in: *id.*, *“Alom te bekomen”. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek* (Amsterdam 1999), pp. 231-251; P.Th.F.M. Boekholt, ‘Leescultuur in Groningen’, in: *id.* et al. (red.), *Rondom de Reductie* (1994), pp. 266-286.

¹⁰³ Aspecten van academische boekcultuur te Leuven behandelt de recente studie van P. Delsaerdt, *Suam quisque bibliothecam. Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de-18de eeuw* (Leuven 2001).

BIJLAGEN

Een aantal catalogi kon niet geraadpleegd worden, omdat ze nog niet beschikbaar (n.n.b.) zijn in J.A. Gruys en H.W. de Kooker (ed.), *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800. Initiated by the late Prof. Dr. B. van Selm (Universities of Leiden and Amsterdam)*, (Leiden 1990→). Voor de catalogi van Schuiring, Huninga en Horenius zijn de aantallen nummers ontleend aan M.G. Ceccarelli, *Vocis et animarum pinacothecae. Cataloghi di biblioteche private dei secoli XVII-XVIII nei fondi dell'Angelica* (Rome 1990).

1. Veilingcatalogi van hoogleraren

<i>naam eigenaar</i>	<i>faculteit</i>	<i>leeftijd</i>	<i>hoogl. Gron.</i>	<i>veiling</i>	<i>aantal nrs.</i>
Gomarus, Franciscus	theologie	1563-1641	1618-1641	1641	2198
Mulerius, Nicolaus	geneeskunde	1564-1630	1614-1630	1646	606
Pasor, Matthias	theologie	1599-1658	1629-1658	1658	n.n.b.
Widmarius, Abdias	theologie	1591-1668	1645-1668	1668	n.n.b.
Deusing, Anthonius	geneeskunde	1612-1666	1646-1666	1669	n.n.b.
Schoock, Martinus	theologie	1614-1669	1640-1666	1669	2116
Maresius, Samuel	theologie	1599-1673	1642-1673	1673	2567
Andreae, Tobias	letteren	1604-1676	1635-1676	1679	4285
Alting, Jacobus	theologie	1618-1679	1643-1679	1680	1371
Oiselijs, Jacobus	rechten	1631-1686	1667-1686	1688	11501
Mensinga, Johannes	letteren	1653-1698	1669-1698	1699	2284
Braunius, Johannes	theologie	1628-1708	1680-1708	1709	n.n.b.
Pagenstecher, Alexander	rechten	1659-1716	1694-1716	1717	n.n.b.
De Toullieu, Petrus	rechten	1669-1734	1717-1734	1734	1566
Barbeyrac, Jean	rechten	1674-1744	1717-1744	1745	3761
Rossal, Michael	letteren	1672-1744	1706-1744	1745	n.n.b.
Rotgers, Arnold	rechten	1684-1752	1727-1752	1753	1995
Barbeyrac, Jean	rechten	1674-1744	1717-1744	1754	3853
Van Velzen, Theodorus	theologie	1696-1752	1728-1752	1763	1636
Lambergen, Tiberius	geneeskunde	1717-1763	1753-1763	1764	2936
Gerdes, Daniel	theologie	1698-1765	1735-1765	1765	2664
Engelhard, Nicolaas	letteren	1696-1765	1728-1765	1766	1287
Offerhaus, Leonardus	geschiedenis	1699-1779	1728-1779	1780	2922
Chevallier, Paulus	theologie	1722-1796	1752-1796	1798	3652

2. Veilingcatalogi van niet-hoogleraren

<i>naam eigenaar</i>	<i>beroep</i>	<i>veiling</i>	<i>aantal nrs.</i>
Tiarda, Eiso	jurist	1627	1585
Schuiring, Rudolph		1649	923
Huninga ab Oostwoldt, Hemmo		1650	99
Horenius, Petrus	predikant	1650	46
Wolferd, Michael	theoloog	1670	n.n.b.
Meyknecht, Gerhardus Janus	jurist	1672	n.n.b.
Borgesius, Joachim	rector L.S.	1673	2943
Huysman, Abraham	jurist	1675	270
Fossama, Suffridus	jurist	1675	760
Zaunsliffer, Otto	predikant	1675	532
Beuckens, Wilhelmus	jurist	1675	231
Junius, Franciscus	lid stadsbestuur	1679	1210
Alting, Menso	jurist	1679	1293
Venecamp, Eppo Leonard de	jurist	1680	650
Buchorst, J. Aloysius	filoloog	1683	2852

Eyssinghe, Reynerus		1684	2114
Sicmannus, Joannes	raadsheer	1685	1935
Bresserus, Rotgerus	conrector	1691	763
Alberda, Reinold		1692	n.n.b.
Varnier, Johannes	predikant	1698	1755
Pels, Marcus	lid stadsbestuur	1707	2390
Edingh, Gysbert	jurist	1721	9968
Entrup, Jan Hindrik	jurist	1739	813
Hofsnider, Hendrik	jurist	1742	3690
Berghuys, Henricus	raadsheer	1746	1173
Entrup, Joh. Samuel	jurist	1747	1368
Arnoldi, Arnoldus		1753	n.n.b.
Jan Albert Sichterman	koopman	1764	967
Bolhuis, Michiel van	jurist	1764	2974
Werumeus, Hemmo Arnold	jurist	1783	2450
Ellens, Conradus Gualtherus	jurist	1785	n.n.b.
Wolthers, Harmannus	jurist	1789	2274
Goldschmidt, Johannes	theoloog	1792	n.n.b.
Hoorn, Johannes van	raadsheer	1792	2701
Imhoff, J.W. baron van	kolonel cavalerie	1792	2087

3. Anonieme veilingcatalogi en hun drukkers

<i>drukker</i>	<i>datum veiling</i>
Jan Cöllen	1647-12-..
Rembertus Huysman	1675-01-19, 1675-02-18 / 1675-02-19, 1675-02-22, 1675-12-29 / 1676-01-.. / 1676-02-02, 1675-05-08, 1675-12-29, 1676-04-15
Jacob (I) Sipkes	1677-01-12, 1677-03-21
Dominicus Lens	1679-11-03
Cornelis (I) Barlinck-hof	1680-09-14, 1695-02-..
Jan Purmerent	1688-09-26
Evert Atlas	1697-11-.. / 1697-12-03, 1698-05-04
Berend Taeitsma	1698-03-16
Johannes van Velsen	1713-05-09
Jacob Bolt	1780-08-02, 1793-09-24
Jannes van Groenenbergh	1787-09-18, 1793-12-17, 1798-.-..
Jan Hindrik Bolt	1800-09-29

4. Schulden van J.P. Teger bij Groninger boekverkopers

(Groninger Archieven, Groningen: Archief van de Senaat van de Hogeschool van Stad en Lande, inv. nr. 77)

a. Hajo Spandaw

1764 De Heer Studiosus Teegeer debet aan H. Spandaw

1.	21 7ber	Boerhave Institutiones Medicae 8o ing.	1-10-
2.		Halleri Praelection. in Boerhave 7. vol.	11-. .-
3.	30 d(at)o	Wolff Tavelen 8o. h.br.b. Lyn	1-10-
1765			
4.	2 xber	Halleri Elem. Physiologiae 7 vol. 4o. ing.	35-. .-
5.		Kerckeringe Opera Anatomica	1-. .-
1766			
6.	4 Maart	Osterd. Schacht. Institut. Med. Practicae	1-16-
4.	5 April	Halleri Elem. Physiologiae tom 8o 4to	6-. .-

* De editie van een aantal titels in deze en de volgende lijsten is niet vast te stellen omdat er ook herdrukken van zijn verschenen. Die zijn zoveel mogelijk vermeld.

1. Herman Boerhaave, *Institutiones medicae, in usus annuae exercitationis domesticos digestae*, Leiden 1708; en vele andere edities.
2. Albrecht von Haller ed., *Hermani Boerhaave praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae*, Göttingen: Abram Vandenhoeck, 1740-1744 (1743-1745); Turijn 1742-1745; Leiden: Societas Leiden, 1758.
3. Christian Friedrich von Wolff, *Nodige tafelen tot de trigonometria en uittrekking der wortelen, ...*, in 't Neêrduits overgebracht door Nicolaas Epkema, Amsterdam: Janssoons van Waesberge, 1742; (1765).
4. Albrecht von Haller, *Elementa physiologiae corporis humani*, Lausanne: Marc-Michel Bousquet, 1757-1766, 8 vols.
5. Theodor Kerckring, *Opera omnia anatomica, continentia spicilegium anatomicum, osteogeniam foetuum: nec non anthropogeniae ichnographiam*, Leiden: wed. en zns. Corn. Boutesteyn, 1717².
6. Joannes Oosterdyk Schacht, *Institutiones medicinae practicae ad auditorum potissimus usus ...*, Utrecht: Nicolaus van Vucht, 1747; 1753; (1767).

b. Theodorus Spoormaker

De Heer Stud.s Teger debet aan Theodorus Spoormaker

	1765			
1.	21 8br.	Musschenbroek Phijsica in 3 dele	2-16-	
2.		G. van Doeveren Observat. Academi. Gr. quarto in		
		h. Engelse band	..-14-	
		Dictaten in Gr. Quarto dito	..-12	
		voor 1 St. intct	..-5-	
3.	25 d(at)o	Boerhave de Aphorismus	1-1-	
4.		Phijsiologia of Natuurkundige v(er)handel:	3-4-	
5.	2 Nov.	Roederer Elem. Artis Obstreticae (!) Gr. 8o	1-16-	
	21 do.	1 Quarto Schrijfboek & 2 boek best mediaan	1-8-	
		--- dito in een rode Geribde band	..-10-	
	22 do.	1 boek best Mediaan papier	..-14-	
	4 Xbr.	1 bos beste Gesnede pennen	..-8-	
	1766			
	8 Janr.	1 bos beste Ongesnede	..-4-	
6.	12 Febr.	Bespiegelingen van Joseph en Maria		..-3-
7.	18 do	G. Kuipers Orationes inaugurales	..-12-	
		Voor 4 Stuv(ers) intct met het kruikje	<u>..-6-</u>	
			f14-8-	

Op Bovenstaande somme ontfangen een somme van f 5-17:-
Theodorus Spoormaker

1. Petrus van Musschenbroek, *Physicae experimentales, et geometricae, de magnete, tuborum cappilarium vitreorumque speculorum attractione*, Leiden: Samuel Luchtmans, 1729; Wenen-Praag: J.Th. Trattner, 1756.
2. Walter van Doeveren, *Specimen observationum academicarum, ad monstrorum historiam, anatomen, pathologicam et artem obstetriciam praecipue spectantium*, Groningen en Leiden: Jacob Bolt en S. & J. Luchtmans, 1765.
3. Herman Boerhaave, *Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis*, Leiden 1709 en vele latere edities.
4. Johan Gottlob Kruger, *Physiologia of Natuurkundige verhandeling over het leven, en de gezondheid der menschen*, uit het Hoogduitsch vert. en met aantekeningen vermeerderd door David van Gesscher, Amsterdam: Jan Morterre, 1763-1764.
5. Joannes Georgius Roederer, *Elementa artis obstetriciae*, Göttingen: vid. A. Vandenhoeck, 1759; 1766; Genève: Henri Albert Gosse, 1763.
6. Anna van der Horst, *Bespiegeling van Jozeph bij de bevalling van zijn ondertrouwde Bruid Maria*, uit het Fransch van Mademoiselle Gournay, en naar het Latynsche van den Heer Heinsius, Groningen: Jacob Bolt, 1766.
7. Gerardus Kuypers, *Oratio inauguralis de impedimentis certum in theologicis constituendi, optimaque ... ratione : publice dicta ... a. d. 6. Decemb. 1765*, Groningen: Hajo Spandaw, 1765.

c. **Lubbertus Huisingh**

1765 De Heer Stud. P. Teger debet Aan L. Huisingh

	8 Novbr.	De seven Princen Van Orange geleverd en de zelve opgeplakt met Bandjes	2-18-
		De Reformateurs 22 Stuks ad idem	3-:-
1.		1 Pucos over de verloskunde 2 delen	2-10-
2.	9 dato	1 Tissot Huishoudelik Handboek	1-8-
3.	14 dato	1 Mauricaeu ziekte der Zw. Vrouwen	3-6-
4.		1 Ansan Reyze Rondom de Wereld	4-16-
5.	22 Novbr.	1 Keijl Ontleedkunde	1-8-
	26 dato	1 Bos Pennen	:-5-
6.	30 Novbr.	1 Heister Heelkundige Onderwijzing	14-:-
7.		1 Hollandsche Maatschapp. der Wetensch. 7 deel	4-10-
8.	3 xber	1 Nollet Natuurk. Lesen 9 Stukken	14-1-
9.		1 Geneesk. Bibliotheek 1 Stukje	:-15-
10.		1 Verhandeling Over de Slagader	:-10-
		1 Groot Quart Mediaan Portafolium	:-9-
11.	5 dato	1 Hollandsche Almanach	:-8-
	14 dato	8 Bossen Pennen Laten Versnijden	:-12-
		3 Heel grote Quart Engelse banden gemaakt	3-12-
12.		1 Holl. Maatsch. der Wetensch. 8 deel	4-10-
1766			
13.	16 Janr.	1 Martin Filosoofsche Onderwijzer	3-12-
	2 Febr.	1 Bos Pennen	:-6-
14.	3 dato	1 Vogel Over de Breuken	:-16-
15.	10 Meert	1 Palfijn Over de Beenderen	1-10-
		Van den 22 Novb. 1765 tot 13 Meert 1766 't gebruik van mijn Lees Bibliotheek	1-14-
		An Zijn E verschoten an Gelt op den 2 Febr. 1766	<u>4-:-</u>
			f 14-16-

Op Reken Ontfangen 30-8-2 Groningen den
16 Janr 1768 L. Huisingh

1. Nicolas Puzos, *Verhandeling over de verloskunde, vervattende veele gewigtige waarneemingen in de beoefening van deeze konst, ...*, Amsterdam: Gerrit Bom, 1762-1768, 3 dln.
2. Simon André David Tissot, *Huishoudelyk handboek, of nodige onderrichting tot behoud der gezondheid*, Amsterdam 1763.
3. François Mauriceau, *Tractaat van de siektens der swangere vrouwen En der gene, die eerst gebaart hebben. Aanwysende de rechte en waare manier, om de Vrouwen in haare natuurlyke baaringen wel te helpen, de geboortens tegens de natuur te recht te brengen, en de siektens der jong-geborene Kinderen te geneezen. Met figuren daartoe nodig*. Uit het Frans vertaelt, Amsterdam: Albert Magnus, 1683; Amsterdam: wed. Gysbert de Groot, 1695; Amsterdam: Jan Morterre, 1759.
4. George Anson, *Reize rondsom de wereld, gedaan in de jaaren 1740 tot 1744 door den heere George Anson ... naar de Zuidzee*, Amsterdam: Isaak Tirion, 1748; Delft: Reinier Boilet, 1749; 1754; Leiden en Amsterdam: Johannes le Mair, en Stephanus Jacobus Baalde en Cornelis van Hoogeveen junior, 1765.
5. De auteur is waarschijnlijk Andreas von Keil (Andreas Cunaeus), de titel is nog niet geïdentificeerd.

6. Lorenz Heister, *Heelkundige onderwyzingen, : waar in alles wat ter heling en genezing der uiterlyke gebreken behoort, benevens de maniere van verbinden ...*, Amsterdam: Janssoons van Waesberghe, 1741; Amsterdam: Gerrit de Groot, en Jan Morterre, 1755.
7. *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandse Maatschappye der Weetenschappen, te Haarlem*, Haarlem: J. Bosch, 1757-1788. Deel 7 is voor het jaar 1763.
8. Jean-Antoine Nollet, *Natuurkundige lessen, door proefneemingen bevestigd, tot opheldering van allerley dagelyks voorkomende zaaken*, Amsterdam: K. van Tongerloo, 1759-1772. 7 vols.
9. Eduard Sandifort, *Natuur- en genees-kundige bibliotheek, bevattende den zaakelyken inhoud van alle nieuwe werken, welke in de geneeskunde en natuurlyke historie, buiten ons vaderland uitkomen*, 's-Gravenhage: Pieter van Cleef, 1765-1775. 11 dl.
10. Eduard Sandifort, *Heel- en ontleed-kundige verhandeling over eenen slagader-breuk in de groote slag-ader, uitwendig opengebarsten*, 's-Gravenhage: Pieter van Cleef, 1765.
11. *De naauwkeurige Hollandsche almanach voor 't jaar ...*, Amsterdam: Adam Meyer, 1759- .
12. *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandse Maatschappye der Weetenschappen, te Haarlem*, Haarlem: J. Bosch, 1757-1788. Deel 8 is voor het jaar 1765.
13. B. Martin, *Filozoofische onderwijzer; of algemeene schets der hedendaagsche ondervindelyke natuurkunde : handelende I. Van natuur en eigenschappen der lighaamen in 't algemeen II. Van de hemelsche lighaamen, zon, maan, dwaalstarren, staartstarren vaste starren ... / alles opgehelderd met plaaten en kaarten; door Benjamin Martin ; uit het Engelsch vert. en met eenieg byvoegsles verm.*, Amsterdam: Isaak Tirion, 1737; 1744; Amsterdam: Pieter Meijer, 1765.
14. Zacharias Vogel, *Verhandeling van alle soorten der breuken, hoe men dezelve grondig kan onderscheiden en kennen : gelyk ook hoemen de geneezing der herniotomie zonder castratie op eene zeer lichte wijze kan verrichten met zeldzame aanmerkingen en noodige kopere plaaten verciert*, Utrecht: J.B. Vonk van Lynden, 1743.
15. Jan Palfyn, *Waere en seer naauwkeurige beschrijving der beenderen van 's menschen ligchaam, waar in seer klaar en onderscheydentlyk wordt voorgesteld der selver oorsprong, voeding, aangroeiing ...*, Leiden: Joh. du Vivie en Isaak Severinus, 1702; 1727; Amsterdam: Jan Morterre, 1758.

d. **Weduwe Laurens Groenewolt**

De Heer Stud. Teger Debet an de Wedu. L. Groenewolt en Zoon.

	1764		
1.	22 Nov.	1 Vigerus de Idiotism. L.G.	f2-4-
2.		1 Vogel Chijmia.	1-12-
3.		1 --- Materia Medica.	1-6-
	1765		
	26 Jan.	1 Portret van Gaubius.	..-18-
		1 Van Schagt.	1-4-
	29 ---	2 Bos beste pennen	..-12-
4.		1 Blankardii Lexicon Medicinum h. Eng. b.	4-12-
5.		1 Kulmi Tabula Anatomic. h. Eng. b.	2-6-
	23 Febr.	2 Bos beste pennen.	..-12-
6.	2 Maart	1 Geneesheer 1ste deel	1-12-
	7 ---	2 Bos allerbeste pennen.	..-16-
	12 ---	1 Voubeen.	..-6-
		1 Portret van Gorter	..-16-
7.	15 --	1 Hoving Dissertatio	..-14-
	26	1 Bos beste pennen.	..-6-
6.	26 April	1 Geneesheer 2de stuk	1-5-
	22 Maj	1 Boek gr. 8vo. h. fr. band gebonden	..-10-
8.	2 Nov.	1 Dessagulier Natuurkunde 3 delen	12-..-
	19 ---	1 Geneesheer 2e deel 1ste stuk	1-5-
		33 Geneeskundige Couranten ger. 32	<u>2-8-</u>
			f37-4-..

ontfangen op Reekening van bov. gen. somme, f15-2-6.

Gron. den 16 Jan. 1768. De Wedu. L. Groenewolt en zoon

1. François Viger, *De praecipuis Graecae dictionis idiotismis libellus*, Parijs, Sébastien Cramoisy, 1627; Leiden: Johan Arnold Langerak, 1743; 1752; (Leiden: Pieter van der Eyk, 1766).
2. Rudolf Augustin Vogel, *Institutiones chemiae*, Leiden en Leipzig 1757 (2e ed.).
3. Rudolf Augustin Vogel, *Historia materiae medicae ad novissima tempora producta*, Leiden en Leipzig: Elie Luzac, 1758; Frankfurt en Leipzig 1764.
4. Steven Blanckaert, *Lexicon medicum renovatum ...*, Leipzig: Starck, 1696; 1698; Leiden: Samuel & Johannes Luchtmans, 1735; 1756.
5. Johann Adam Kulmus, *Tabulae anatomicae, in quibus corporis humani omniumque ejus partium structura et usus brevissime explicantur*. Amsterdam: Janssoons van Waesberge, 1732; 1744; 1748; Utrecht 1755; Amsterdam 1765.
6. Johann August Unzer, *De artz, of genees-heer: in aangenaame spectatoriaale vertoogen, op eene klaare en eenvoudige wyze leerende, wat men moet doen, om gezond, lang, en gelukkig te leven*, Jrg. 1, no. 1 (1765) - Jrg. 6, no. 250 (1771), 1765-1771. Amsterdam: Kornelis van Tongerlo.
7. Feddo Hovingh, *Dissertatio politico-juridica, qua disquiritur: Num et quatenus prudentiae conveniat civili, in rempublicam Groninganam jus recipere peregrinum, praesertim Romanum?* Groningen: Hajo Spandaw, 1765.
8. Joannes Theophilus Desaguliers, *De natuurkunde uit ondervindingen opgemaakt*, Amsterdam: Isaak Tirion, 1736-1751, 3 vols.; 1746-1751.

suggesties voor illustraties:

portret Z.K. von Uffenbach, in *Merkwürdige Reisen* (UBG)

inscriptie geschenk Eding in *Syllabus librorum* (GAG)

een initiaal uit de Homerus-editie (UBG)

de afbeelding van de vlo in Hooke, *Micrographia* (UBG)

titelpagina Gerdes *Florilegium* (UBG)

een rekening uit het dossier Teger (GAG)